

76932/5

ПЕДАГОГІЧНО-ОСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 5.

ІВАН ГЕРАСИМОВИЧ

ПРАЦЯ УЧИТЕЛЯ В ШКОЛІ

КРАКІВ

1940

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

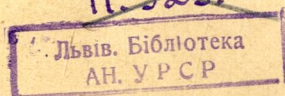
2825

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CHICAGO

06
10
ПЕДАГОГІЧНО-ОСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 5.

11.929.

ІВАН ГЕРАСИМОВИЧ

ПРАЦЯ УЧИТЕЛЯ В ШКОЛІ

МЕТОДИЧНІ ЗАВВАГИ ДО НАВЧАННЯ
В НАРОДНИХ ШКОЛАХ

~~574000~~ / 5

Олександр

*Розд. 346
11/11/50*

КРАКІВ

1 9 4 0

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО

4421.421

Накл. „Українського Видавництва”, Краків, Кармелітська 34.
Друк: „Нова Друкарня Денникова” під накл. управою, Краків.
Verlag: „Ukrainischer Verlags G. m. b. H. Krakau, Karmenter-
strasse 34, II.

Druck: „Nowa Drukarnia Dziennikowa” Kommissarische Verwal-
tung, Krakau, Orzeszkowagasse 7.

ВСТУПНЕ СЛОВО

В межах німецького Генерального Губернаторства остали значні простори, на яких споконвіку живуть українці, а саме: Лемківщина, Посяння, Холмщина й Підляшшя.

Польща хотіла всіх тих українців за всяку ціну як найскоріше насильно спольонізувати. Безоглядна польонізація ішла різними шляхами, але найбільшу увагу звертали польонізатори на школу, церкву й виховання. З тією метою спольщили всі українські школи на тих землях, а майже всіх учителів-українців позвільнювали з посад або попереносили в глибину корінної Польщі.

Бажаючи Лемківщину відтяти від українського пня, відорвали її від перемиської єпархії і створили окрему церковну адміністрацію з протиукраїнським напрямом. Для тих нечисленних шкіл, в яких задержалася ще була покищо українська мова як предмет навчання, ввели т. зв. лемківський буквар, писаний страшною тарабанщиною. Порозв'язували всякі українські товариства (Кружки „Рідної Школи”, Читальні „Просвіти”, Кружки „Сільського Господаря”, „Союзу Українок” і т. і.).

На Холмщині і Підляшші взагалі не допустили ані до одної української, чи державної чи приватної школи, до ніякого українського товариства, не допустили туди ані українських часописів, ані української книжки, навіть календарів, що перейшли польську цензуру. Церкви попалили і порозбирали, церковні землі й церковне майно загарбали.

В школі приказали навіть науку релігії вчити українських дітей по польськи.

Перед самим вибухом останньої війни позабирали всі відомі їм українські бібліотеки (в тому шкільні, пе-

дагогічні й методичні підручники й часописи, м. ін. в „Рідній Школі” і „Просвіті” в Кракові) і — попалили.

Побідна німецька армія застала тут цілковиту культурну, а почасти й фізичну руїну. Треба було чим скоріше взятися до налаштування освітнього, культурного й економічного життя, а в першу чергу українського шкільництва.

Де випадково найшлися на місці або в околиці українські фахові учителі, там вони перебрали ведення шкіл, де таких фахівців не було, там інші українські інтелігенти (священники, студенти різних високих шкіл, абсолювенти середніх шкіл і т. п.), що чули в собі педагогічний хист, взялися до організації українського шкільництва.

Всі ці заходи цих перших українських піонерів культури й освіти стрічалися з великою піддержкою українського села й українських батьків. Також українці по містах на тих українських землях проявили велику активність і потворили українські школи.

Очевидно ціла та великанська конструктивна акція ішла самочинно можна сказати — революційним шляхом — здолени при прихильному становищі й апробаті німецьких військових чинників. Бо ж годі було ждати аж наладнається цивільна адміністративна влада, а зокрема заки створять новий адміністраційний шкільний апарат, заки вийдуть нові шкільні закони, нові пляни навчання й на підставі тих плянів вийдуть нові шкільні підручники.

Таким чином і вчителі-фахівці, а ще більше вчителі-нефахівці найшлися в дуже трудному становищі. Є змога вчити, а тут нема ані шкільних підручників, ані ніяких методичних вказівок.

Щоб негайно заповнити ті прогалини, створено Українське Видавництво в Кракові, яке взялося друкувати українські шкільні підручники покищо на підставі досі існуючих, тільки відповідно до сучасних обставин перероблені. Таким чином вже вийшли найнеобхідніші українські шкільні підручники, деякі з них навіть кілька накладами.

Неменше наглядною справою показалося видання практичного підручника для українського вчительства, а саме: методичні вказівки до шкільної науки й практичні вказівки до освітньої, культурної, громадянської й економічної праці поза школою.

На пропозицію Українського Видавництва рішився я написати такий підручник, хоча докладно здавав собі справу з труднощів, з якими мусить стрінутися така праця серед сучасних обставин.

Передусім, щоби написати методичний підручник до практичної праці в школі, а не теоретичні міркування у сферах дидактично-методичної проблематики — треба знати: 1) організаційну систему даної школи чи даних шкіл, 2) пляни навчання, і мати 3) шкільні підручники, уложені на підставі тих плянів, під руками. Тимчасом нема ніодної з тих необхідних передумов.

Щойно на днях проголошено, що німецька влада приступає до організації шкільної адміністрації. Та шкільна адміністрація розробить напрямні організації шкільництва, після чого виготовить і видасть пляни навчання у тих школах. Передбачено українські школи з українським учительським персоналом і українськими шкільними інспекторами для тих шкіл.

Очевидно, реалізація тих всіх задумів та видання всіляких шкільних підручників, уложених на підставі тих усталених офіційальних плянів, потриває довший час. А покищо з місць ідуть категоричні домагання методичного підручника шкільної праці й практичного поради-ка позашкільної праці вчителя. Такий підручник став річчю необхідною та негайною.

Цей підручник написав я на підставі загально прийнятих дидактично-методичних норм та довголітньої практики в Галичині, на Буковині й Наддніпрянській Україні по школах різних категорій та різних напрямків, від однокласівки до семикласової, на підставі довголітньої практики в Головній Управі „Рідної Школи”, що кермувала українським приватним шкільництвом у Польщі, та досвіду, що набрав як основник, редактор і член редакційної колегії вісьмох річників журналу „Рідна Школа” (1932—1939 включно).

З нелегкої задачі старався я вивязати в той спосіб. Практичні методичні вказівки загальні й за предметами навчання подавав я, не входячи в подробиці, по змозі в той спосіб, щоб можна примінити їх при всяких організаційних системах, плянах і підручниках. Поки нема дотичних спеціальних шкільних підручників, — а вони з природи речі так скоро появитися не можуть — то деяких предметів на підставі цих загальних методичних вказівок можна вчити покищо навіть без підручників. Тільки треба відповідно розложити матеріал навчання і старанно приготуватися до кожної лекції.

Зокрема хочу звернути увагу на спосіб навчання німецької мови, бо він в багатьох випадках відбігає від досі вживаних метод навчання, дає учителеві чимало нових способів до зацікавлення й правильного навчання німецької мови й вимови на підставі найновіших досвідів і використання технічних винаходів.

Очевидно, старші практичні учителі не найдуть може нічого для себе нового. Зрештою кожний совісний старший учитель у своїй довголітній праці виробив собі вже свою власну методи навчання і поступовання й така метода буде для нього певне найдоцільніша. Однак сцільно зібраний матеріал та може деякі нові думки зможуть придатися часом і найбільше досвідченому вчителю-педагогові. — Натомість молодші фахові товариші праці, як також ті особи, що перший раз увійшли в учительське звання, повинні найти в тому підручнику чимало вказівок, що влегшать їм трудне вчительське звання й завдання. Якщо бодай в частині це сповниться, то буду дуже вдоволений, що цей мій підручник осягнув свою мету.

І ще одно. У звязку з наміреною реорганізацією шкільництва, з уложенням і видачею нових плянів навчання та на їх підставі уложенням і виданням нових українських шкільних підручників, прийдеться колись в майбутньому видати новий практичний підручник для методичного навчання в народніх школах. Очевидно, цей підручник повинен уже мати багато ширше й конкретніше оформлення. Та все ж таки авторові майбутнього

нового підручника багато придалось би, якщо міг би познайомитися з доброзичливою критикою цього підручника і побажаннями та порадами товаришів, що працюють на місцях, — при редагуванні того нового підручника.

Тому всякі свої цінні завваги й побажання прохаю слати прямо до Українського Видавництва в Кракові, вул. Кармелітська, ч. 34, II.

Наприкінці складаю щиру подяку Високоповажаному Панові Проф. Дрові І. Зілинському за вправлення мови й правопису.

Іван Герасимович.

Краків, 31. березня 1940.

І. ЧАСТИНА.

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ ЗАВВАГИ

Ціль науки й виховання в народній школі.

Сучасні обставини життя вимагають від кожної людини і від гуртів та від народів певної кількості знання, бо без науки, без ніякого знання не може ані людина ані нарід настигнути у життєвих перегонах і змаганнях другі культурні народи.

Тому — загально беручи — наука, як практичний засіб для життя є необхідно потрібна для умового розвитку людини. Одначе наука не є й не може бути самоціллю. Вона є засобом до виховання. Я вповні погоджуюся з **Гербартом**, який стоїть на становищі, що **навчання має бути виховне**, що його метою є моральний розвиток і вироблення характеру. Бо якщо в навчанні не було б виховного чинника, якщо б не зверталось відповідної уваги на вироблення характеру, то неморальні й безхарактерні одиниці з науковим знанням принесли б громадянству більше шкоди, ніж без нього.

Високі моральні засоби і непохитний характер необхідні особливо для недержавної нації, як для її одиниць, так і для цілого колективу, бо членам недержавної нації тяжче удержатися на поверхні в конкуренції з членами державної нації. Тому члени недержавної нації мусять з konieczности мати вищі фахові й особисті вальори. Також почуття національної спільноти і солідарности й змагатися до своєї власної державности, повинні бути культивовані і розвинені до найвищих вершин аж до самопосвяти.

Тимто сучасна народня школа повинна дати українській дитині, певний засіб заокругленого знання, як

необхідної основи в майбутньому житті і підклад, на якому можна би даліше розвивати практичне фахове знання, або продовжувати науку в середніх і високих школах. Одначе найважнішим завданням народньої школи є виховати повновартного, свідомого і характерного українського громадянина, що для добра своєї нації працював би постійно, систематично і витривало, а на випадок потреби був би готовий до найвищої посвяти.

Роля вчителя.

„Який учитель — така школа. Яка школа — такий нарід. Учитель — це душа школи”. Ці педагогічні правди є основані на віковому життєвому досвіді.

Можуть бути найкращі шкільні підручники, можуть бути найдобріші шкільні приладдя і прибори, а якщо кепський учитель, то це все дуже мало допоможе. Натомість можуть бути підручники, що залишають багато до бажання, лихі та невідповідні, може не доставати наукових середників, а якщо учитель любить своє звання і має відповідну педагогічну і дидактичну підготовку, то він поконає всі перепони і доповнить недостачі, та поставить школу на високий рівень.

До учительського звання треба мати безумовно покликання. Не всі, що скінчили учительську семінарію, педагогію, педагогічний ліцей, або філософію, люблять своє учительське звання і мають до нього покликання й т. зв. педагогічні здібності. Натомість чимало непатентованих педагогів має в собі вроджену педагогічну іскру Божу. Одначе одні й другі можуть систематичною працею над собою, студіюючи відповідні педагогічні, дидактичні і методичні твори й на підставі пильних підготовок до науки предмету і до лекцій, на підставі обсервацій дітей і самокритики дійти до дуже гарних і поважних вислідів. Приладдя і прибори до навчання може зробити самий учитель, або — ще краще — спільно зі своїми учнями. Тоді й зацікавлення в класі даною справою буде живіше та глибше утривалиться в пам'яті.

Дуже важна справа, це відповідний підхід учителя до дітвори.

Передовсім мусить учитель узброїтися в терпеливість. Учитель не сміє нетерпеливитися, якщо діти чогось не розуміють, або роблять помилки, бо це відбирає дітям сміливість зголошуватися і признаватися, що хтось чогось не розуміє. А чейже якраз помилки мають велике значіння для самого вчителя, бо дають йому змогу увійти в психіку даної дитини й найти дійсну причину тої помилки. Переважно є причина по стороні самого вчителя! Велику користь приносить взаїмна поправа похибок самими учнями.

Також дуже непедагогічно є надмірно вирізнявати деяких дітей (своїх „любимців“). Треба трактувати всіх (і здібніших і слабших) однаково, щоби в одних не збуджувати гордості і зарозумілості, а в других заздрості і почуття меншевартності. В школі повинні бути перед учителем всі діти однакові!

Початкове навчання.

Методу навчання слід пристосувати до кожного умового розвитку дитини. **Починати від забав**, бо забава — це також праця для дитини й zarazом засіб, яким дитина в найлекший спосіб присвоїть собі чимало нових понять і відомостей.

Однаке учитель не може в забаві йти задалеко. Забаву треба повести так, щоби дитина набрала переконання, що вона таким чином працює, що здобуває щось нового. Не можна доводити до того, щоб у дитини виробилося фалшиве поняття, що наука — це забава.

Дальше — навчання необхідно сперти на засаді наглядности. Річ в тому, що дитині й з дитиною треба говорити про речі, які вона знає. А щоб дитина якусь річ пізнала, мусить її бачити, чути, дотикатися її, нюхати, слухати, — одним словом треба подбати, щоб якнайбільше зміслів дитини було зайнятих при обсервації, бо тоді дитина матиме ясніший погляд на даний предмет.

Найвідповідніші засоби до унагляднення є окази з мертвої і живої природи, бо дитина може пізнавати їх різними змислами.

Якщо неможливо представити дітям конкретного предмету, то можна заступити його добрим малюнком, рисунком або моделю. Добру прислугу роблять влучні порівняння. Велику роль відіграє в навчанні буйна дитяча фантазія й тому треба також її відповідно та в міру вихісновувати.

Як з конкретними предметами, так і з образами та рисунками треба поступати оглядно. Отже окази з природи, фізикальне приладдя, образи або рисунки треба уживати у відповідний час, підчас ведення лекції, одначе ніколи перед лекцією. Після лекції є добре залишити окази, образи або рисунки довший час у класі, щоби дітям дати змогу утривалити собі даний предмет зорво. Одначе недоцільним було б наперед „декорувати” шкільну кімнату різними образами, або научними середниками, що їх діти ще не знають, бо це розпорошує дитячу увагу, діти привикають до них і з часом стають вони для дітей нецікаві.

Дуже важним чинником в навчанні є відповідне відпитування учнів і повторення, бо таким чином учитель завважує недостачі, доповнює їх, справляє й таким чином утривалує в пам'яті учнів перероблені лекції. Вкінці таким способом найкраще можна з часом виробити саможітність учня.

Форми навчання.

Розрізняємо три головні форми навчання, а саме: форму викладову (акроаматичну), форму питальну (еротематичну) і дослідню (гевристичну). Кожна з тих форм має різні розгалуження. В практичному навчанні ніодну з тих форм не уживається чисту, тільки відповідно до потреби та обставин переходиться від одної форми навчання до другої.

Що характеризує ці три головні форми навчання?

Викладова (акроаматична) форма навчання є тоді, якщо учитель промовляє (викладає), а учні слухають. Того роду форма навчання не приходить ані в народній, ані в середній, або якій фаховій школі, тільки на університеті.

Питальна (еротематична) форма навчання є тоді, якщо учитель при допомозі відповідно уложених питань старається напровадити дітей, щоб видобути від них потрібні відомості. Отже учитель замість викладати, видобуває від дітей систематично уложеними питаннями потрібні відповіді й таким чином зазнайомлює учнів з новим матеріалом.

Засадничо така форма навчання куди краще підходить до народньої школи, одначе треба вважати, щоб не попадати в екстрем, бо — як сказано — навчання нового матеріалу треба опирати на відомих учням, конкретних даних і якщо учням тих даних не достає, то навіть найзручнішими питаннями учитель не зможе з них видобути зовсім нового знання. Звісно: „з порожнього не наллеш”.

Дослідня (гевристична) форма навчання лучиться тісно з формою питального й навіть до неї подібна. І тут і там приходять питання. Одначе при питанній формі звичайно питає учитель, а при геврастичній треба старатися довести до того, щоби питав учень. Це було б найідеальніше, бож гевристична форма саме полягає на **шуканні** правди, на самостійному досліджуванні таких або інших явищ і їх причин та наслідків. Отже діти повинні досліджувати; якщо не розуміють чого, то питати (найкраще, якщо влучні відповіді можна видобути таки від дітей), а учитель тільки кермує тим шуканням, тими дослідями та вважає, щоби вони не зійшли на невластиві тори, щоби діти не привикали до балакунства, до пустомельства, але вчилися річево підходити до кожної справи.

Гевристичну форму можна примінювати до кожного предмету, одначе найліпше надається вона до всіх наук природи, до рахунків і геометрії та географії.

Воно правда, що влучно дібраними питаннями учитель скорше і певніше напровадить дітей до розв'язки якоїсь проблеми, однак досліді навчать дітей самостійності, а це справа першорядної ваги.

Як приготуватися до лекції?

Навіть дуже досвідчений учитель і педагог мусить приготуватися до кожної лекції.

Учитель мусить передовсім знати ясно ціль кожної лекції, себто кожної години. А що дана лекція не становить для себе замкненої цілості тільки є одним звеном в довгому ланцусі дотичного предмету в даній класі, а далше тому, що навчання одного предмету входить в обсяг другого, або іншого предмету та доповнює його, отже й кореляція необхідна, — тому учитель мусить взяти під увагу цілість навчання і його розподіл на місяці й дні.

Однак й цього розподілу не можна трактувати з теоретичного становища і не вільно держатися його наче б найкращих педагогічних і дидактичних засад, але треба всеціло примінитися до обставин. Отже передовсім треба узгляднити пори року і на кожному порі приготувати актуальний матеріал з усіх предметів. Далше треба використати терен та пригідні дні на навчальні прогульки. Також муситься узгляднити всілякі памятни і святочні дні та національні празники. Їх необхідно використати для навчання і виховання.

З огляду на все те, розподіл навчального матеріалу не може бути штивний і непорушний, але з konieczности повинен бути гнучкий і — на випадок потреби — пересувний.

Кожний предмет навчання на кожному ступені науки вимагає інакшої підготовки. Н. пр. до лекції з науки природи приготує учитель відповідний оказ (живий, випханий, образ, рисунок), уложить систематичні і вичерпуючі питання про зовнішній вигляд, далше буде мова про життя, поживу, ужиточність чи шкідливість, та закінчить лекцію відповідний рисунок (примі-

тивний, стилізованими, можливо простими лініями, але характеристичний), відповідний вірш, співанка, сміховинка, загадка, приповідка, або й забава.

Очевидно зовсім інакше виглядатиме лекція н. пр української мови, історії, географії або рахунків. Однак головна засада така: першусього навіязати до тих відомостей, що їх уже діти мають, вияснити незрозумілі слова й справи, потім статаричне читання і обрібка самого предмету, перевірка, чи й на скільки діти скористали і на закінчення відповідна задача, віршик, пісенька або рисунок, есентуально інсценізація і т. п.

Особлившу увагу слід звернути на домашні вправи. Кожна вправа повинна бути докладно обдумана, достосована до рівня дитини та творити з лекцією органічну цілість. Не обтяжувати дітей завеликою писаниною, бо це знеохочує молодь до науки.

Очевидно інакше виглядатиме підготовка до лекції в класі з одним тільки відділом інакше з двома або й більше відділами, де з конечности приходить голосне і тихе навчання.

Особлившої уваги в підготовці до лекції вимагає класа зі злученими відділами, бо ж навчання в класі з поділеною наукою (тихе і голосне заняття) є безумовно тяжче, ніж у класі з однородним відділом.

Заходить питання, чи на тихе і голосне заняття давати ті самі предмети, чи інші. Уважаю, що природніше і практичніше давати однородні предмети, бо таким чином діти доповняють себе відомостями. Навчання одного і другого відділу не мусить бути розділене китайським муром. Якщо н. пр. IV. відділ скінчив тихе заняття з рахунків, а в III. відділі відбувається ще голосне навчання, то не зашкодить втягнути до праці й учнів з IV. відділу (повторити задачу, перевірити, чи правильно обчислено, відповісти на трудніші питання, поправити учня з III. відділу і т. п.). Таксамо не зашкодить III. відділові, якщо прислухається якимсь вступним розмовам в IV. відділі. На кожний спосіб треба відповідно підібрати і предмет навчання і теми тихих занять, щоби по змозі доповнювалися.

В засаді припадає пів години на голосне навчання і пів години на тихе заняття. Одначе треба з тим так упоратися, щоби були можливі необхідні відхили і через те діти не марнували часу.

Найтрудніше лучити першу клясу, бо ці діти ще безпомічні, беззарадні й вимагають безнастанної опіки учителя, особливож в перших початках навчання.

Як переводити лекцію?

Найважлишою передумовою доброго переведення лекції — це солідна підготовка учителя. Навіть дуже вправний учитель не може відразу творити й опанувати кляси. Звичайно учителі, що солідно приготувляються до лекції, мають карні кляси.

Карність учнів необхідна. Де нема карности, нема тишини, нема скуплення духа, там нема настрою до праці; діти перешкаджають собі взаємно й учителям й у таких обставинах учителям неможливо перевести методично лекцію, а в слід за тим й успіхи навчання слабші.

Постава учителя дуже впливає на гарний хід лекції. Учитель не може держатися штивно і непорушно весь час стояти на одному місці, бож особливо у нижчих відділах при краснопісі або рисунках — мусить ходити поміж діти, слідити їхню працю і поправляти. Якщо мають щось переписати з таблиці, то учитель повинен усунутися поза лавки і звідтам слідкувати за працею учнів. Одначе при самому опрацюванні лекції (оповіданні, виголошуванні вірша, історії) не ялося учителям ходити по клясі. Краще нехай стоїть або сидить на місці. Таким чином краще скупить на собі увагу дітей.

Самопошана і повага навчання вимагає, щоби учитель не промовляв до кляси тоді, коли діти заняті чим іншим або нема в клясі супокою. Прикази учителя повинні бути ядерні, ясні й зрозумілі, але ніколи не шорсткі. Наприклад не є вказаним давати прикази в такій формі:

„Прощу виймати українські читанки!” або: „Нехай діти виймуть книжки”, але прямо: „Виймати українські читанки!”

Також від відповідної форми питань залежить, як діти на них реагують. Н. пр. не ялося звертати до класи з таким питанням: „Чи виділи ви живого заяця?”, або: „Чи діти виділи живого заяця?”, бо того роду питання провокує хоральну відповідь, а це перешкаджає в науці. Також непорадно звертатися з загальним питанням тільки до поодиноких дітей. Н. пр. „Івасю, чи ти бачив живого заяця?” (хіба, що учитель спеціально питає дотичного учня). Отже найвідповідніша форма питання до класи буде: „Хто бачив живого заяця?”

Питання треба достосувати до умового рівня дітей. Вони не повинні бути за трудні ані за легкі. Ніколи не жадати від дітей дефініцій, бо це трудна річ навіть для дорослого, а не то для дитини. Н. пр. дитина нераз бачила грамофон, бачила такі звичайні предмети, як: плуг, борону чи лопату і має поняття, як виглядає даний предмет і до чого він служить. Але спитати її: „Що то є грамофон, радіо чи плуг?”, то дитина не зможе дати правильної відповіді, або взагалі не потрафить відповісти на таке загальникове питання. Натомість куди легше дитині відповісти на питання: „Хто бачив грамофон, радіо, телефон, плуг, борону чи лопату?”, а відтак: „Як виглядає грамофон, плуг і т. д.?” „Що роблять плугом, бороною, лопатою і т. д.?”

Очевидно треба дітей привчити, щоби не відповідали всі нараз, щоби не виривалися напередки, бо тоді повстав би в класі хаос, — тільки, щоб діти підносили пальці до гори і ждали, кого учитель викличе до відповіді. І знову непедагогічно, неметодично і нелогічно було б, якщо учитель до відповіді не викликав би одне з тих дітей, що попідносили пальці в гору, тільки з тих, що рук не підносили, бо таким чином знеохочується дітей. Але бувають і діти затуркані, несміливі, що взагалі не підносять пальців. Таких треба морально приневолити до того. Н. пр. спитати одну чи другу дити-

ну: „Василю, ти мешкаєш під лісом. Чи ти ще ніколи не бачив живого заяця?” „А Параска також не бачила?”

Учитель мусить уважати, щоби відповідь учня була ясна і відповідна формою. Отже ученик повинен встати і відповісти доволі голосно і виразно (хоча не криком) повним цілим реченням. Корисним є вправляти короткі і довші відповіді з поодинокими учнями, а то й оповідання, не тільки у лавці, але й на середині, лицем зверненим до класу. Таким чином при звичаємо дітей промовляти сміливо і поборювати неспокійність, якщо дитина бачить стільки очей звернених на себе.

Загалом при всяких відповідях повинні діти вставати. Тільки вправах у механічному читанні нехай діти не встають, щоби не робити замішання. Натомість, якщо учитель відпитує учня, або якщо учень читає на взір, то повинен встати.

Відповідь учня може бути добра або лиха. **Лиха відповідь для учителя таксамо, а може навіть більше важна, ніж добра.** Бо добра, ясна відповідь — це доказ, що дитина розуміє дану справу. Зате лиха відповідь дає учителеві притоку до застанови, яка причина тої лихої відповіді (неспокійність дитини і неясний та переколючий їй вислів, незрозуміння даної справи, чи вадливий хід лекції і т. п.). Якщо дитина неспокійна, то треба їй навести, щоби сама поправила похибку. Добре також, щоби їй поправила друга дитина. Тільки тоді, якщо учитель завважить, що джерелом незнання є вадливий виклад, тоді треба його відповідно справити, доповнити унагляднити одним словом, — і зробити яснішим та приступнішим для дітей. Поправлену влучну відповідь, що має характеристичне значіння, можна сказати повторити цілій класі хором для утривалення в пам'яті.

Кожна лекція повинна становити для себе методичну одиницю і відповідати трьом дидактичним моментам: 1) Представити матеріал в можливо найконкретнішій формі, 2) подрібно опрацювати той матеріал, щоб дійти до цілковитого зрозуміння й 3) застосувати. Ці три моменти з відповідним вступом (навязанням) і закінченням

можна і треба примінити до кожного предмету, очевидно у своєрідний спосіб згідно з вимогами методики поодиноких предметів.

Учитель мусить уважати, щоб не перетомлювати дітей і пам'ятати, що не тільки відпочинок чи легкі руханкові вправи дають умові відпруження, але також зміна заняття. Одначе, якщо учитель скаже дітям заложити руки взад або поставити на лавку й не рушитися, то тим ситуації не поправить, бо таким чином ще скорше перетомить дітей, як тоді, коли оставив би їх свободними.

Якщо учитель завважить неспокій у класі, то замість підносити голос, повинен його притишити, або й замовкнути і ждати аж класа успокоїться.

Нагороди і карі.

Чи нагороджувати пильну, слухняну і взагалі зразкову дитину? — В засаді нагороджувати не треба, бо якщо учень виконує свої шкільні завдання, поводитьсь чемно і зразково, то тільки сповняє свій обов'язок. Загально треба стрічати і приймати це як річ самозрозумілу, бо інакше воно й не повинно бути. Таким чином при звичаємо дітей до сповнювання обов'язків не для нагороди, тільки для самої справи. А виробити почуття обов'язку — це одно з найважливіших завдань школи. Тільки в надзвичайних випадках може учитель відрізнити дійсно якийсь варта уваги подвиг учня (чи то в науці, чи в допомозі другим, чи в охороні звірят і т. п.) словами признання і похвали. Таким чином матиме достаточний учень моральне вдоволення за відмічення його надзвичайного вчинку, а другим стане це прикладом гідним наслідування.

Натомість ніодна школа не може обійтись без кар, бо без них не було б карности. Одначе тільки в найважливіших і необхідних випадках можна вживати в школі кар. Але якраз у підході до цієї справи лежить велика трудність, а саме: кваліфікація як и й вчинок підпадає під кару і яку. Тут мусить рішати розвага і інтелект учителя.

Бо яку властиво ціль повинна мати кара? Вона повинна бути реакцією на невластивий — скажім: злий поступок дитини і довести до того, щоб дитина зрозуміла свою провину, бо через це нарушила правопорядок в школі, чи у відношенні до товаришів чи в якийсь інший спосіб.

Одначе кара не може бути пімстою за невластивий поступок дитини. Тому мусить вона бути вислідом об'єктивного, безсторонного осуду, з узглядненням всяких обставин та індивідуальности. Тому механічні кари як насильні не повинні у школі мати місця.

Коли і яких кар уживати? Це дуже трудна справа. Передовсім треба змагати до того, щоб взагалі не приходило до кар. Але якщо зайде невідхильна необхідність, то поступати дуже оглядно і помірковано. В багатьох випадках вже значучий погляд або легке упімення учителя може вистарчити ученикові, що якось там провинився. В тяжчих випадках треба оставити по науці і промовити „до амбіції”. В ще тяжчих оставити на коротший чи довший час у клясі, даючи йому відповідне заняття, але під особистою опікою. Не може учитель самої дитини замкнути в клясі і н. пр. піти на прохід! Такій дитині, що остала за кару після науки в клясі, не можна завдавати, щоб механічно переписувала 100 чи 200 разів: „Буду в школі чемно поводитися” або: „Не буду вже більше того або того робити” і т. п., бо таке механічне „моралізування” не осягає успіху, а навпаки може викликати в дитини зовсім небажану реакцію. Треба дати дитині таке відповідне заняття, щоб її зацікавило та щоб вона не тратила часу. Очевидно необхідно переказати батькам, що дитина остала після науки в клясі, щоб не журилися, що сталося з дитиною. Щоб часами цілій клясі завдавати за кару щось механічно переписувати — це недопустимо!

Дуже багато може зробити учитель при допомозі учнівської самоуправи, батьків дотичної дитини або й Батьківського Комітету чи Батьківського Кружка.

Отже самоуправа учнів, ведена доцільно, може бути дуже важним виховним громадянським середником. Оче-

видно програми навчання, поступи учнів, шкільна господарка і т. п. не входять в обсяг ділання учнівської самоуправи, бо це належить до управи школи та до учительського збору. Предметом учнівської самоуправи є тільки ті справи, що не переступають обсягу ділання учнів. Між іншим учнівська самоуправа вибірає зпоміж себе дижурних, що дбають про порядок. Отже учнівська самоуправа є з природи гамуючим чинником при різних проступках і бешкетах учнів. Часами у випадках необхідної карі відкликається учитель до такої учнівської самоуправи. Одначе практика виказала, що це не зовсім доцільне, бо деякі особисті „вороги” провиненого використовують ситуацію, щоби пімститися в той спосіб на нім, а взагалі практика виказала, що діточий суд є звичайно за гострий.

В поважніших випадках треба прикликати батька або матір чи опікуна і з ними доброзичливо порадитися, що зробити з їхньою дитиною, чи і яку кару дати, чи в якийсь інший спосіб зарадити. Якщо це не помогло, або ситуація того роду, що таким чином не можна даної справи полагодити, то взяти її на Комітет чи Кружок Батьків, що повинен бути при кожній школі до помочі вчителеві. Бо *Комітет* чи *Кружок Батьків* має не тільки допомагати дітям даної школи в одежині, в обуві, в книжках і шкільних приборах, в різних імпрезах і т. п., але також співділати в удержанні карности і доброго поведення поза школою. Такий безпосередний контакт з учнівською самоуправою, батьківським домом і Батьківським Комітетом чи Кружком в багатьох випадках відтяжить учителя і причиниться до вдержання карности й успішного ведення школи.

Наприкінці ще одно дуже важне питання: Чи можна шкільних дітей карати тілесно?

Тут погляди на ту справу поділені. Совітські педагоги стоять на становищі, що „всяка кара є злом” і тому у своїх приписах виключають тілесну кару, як таку, що понижує людську гідність. Одначе цей теоретичний принцип не дається беззастережно всюди та в усяких випадках перевести у практиці. Натомість в німецьких

і англійських школах при особливо важких переступках уживають такі тілесних кар, та твердять, що це у виїмкових випадках необхідне, що тілесну кару дотичні діти не відчують як понижаючу людську гідність, а навпаки у свій час, відповідно до психічного розположення дитини і його фізичного здоров'я примінена тілесна кара, як необхідний середник, дає в результаті добрі висліди.

Чи в українській школі примінювати тілесні кари? Вправді українська словесність висловлюється за такими тілесними карами („Без бука нема науки”, або: „Люби дитину як душу, але тряси як грушу” і т. п.), однак не дораджував би я вводити тілесних кар. А якщо вчитель вичерпав усі можливі засоби і нічого не допомогло, то раджу прикликати батька, матір чи опікуна, представити справу так, що з такої дитини, коли не поправиться („Нагинай дерево поки молоде!”), буде передовсім зле у світі самій дитині, відтак для батьків буде з нею вічний клопіт і вічна жура тай тягаром буде для громади і цілої суспільности. І коли батьки бачать, що з учителя говорить не злоба, але правдива жура за їх дитину, то — маючи іншого способу поправити її (часом самі не можуть собі з нею дати дома ради), укарають її тілесно. І так переведена тілесна кара не наразить ніколи вчителя на ніякі неприємности, а може бути зворотною точкою в поступуванні дотичної дитини.

II. ЧАСТИНА.

МЕТОДИЧНІ ЗАВВАГИ ЗА ПРЕДМЕТАМИ НАВЧАННЯ.

УКРАЇНСЬКА МОВА.

Центральне місце в методиці для української мови.

Мова це спадщина тисячлітньої культури даного народу. Мова — це не тільки найважливіший середник порозуміння між людьми, але й найважливіший твір духа. Рідною мовою промовляє до нас традиція безчисленних наших предків, цілих поколінь історичної і доісторичної доби. Мова це одна з найважливіших цих окремішностей й самостійності даного народу.

Тому Тарас Шевченко зовсім правильно „на сторожі малих оттих рабів німих поставив слово”. І ми ставлячи на сторожі слово, признаємо для науки рідної мови перше, так сказати б: центральне місце в методиці.

Початки навчання української мови.

З малим засобом слів і понять приходить дитина перший раз до школи, особливо ж там, де в громаді нема дитячого садка, захоронки, чи якого іншого дошкілля. А в нас — на жаль — всякого роду дошкілля не то обмаль, але прямо нема зовсім!

Завданням учителя є: поширити той малий засіб слів і понять новими і таким чином підготувати дитвору до правильної науки. Тому, заки учитель візьметься до науки читання й писання — мусить спочатку дати дітям

якнайбільшу свободу, щоб осмілити їх, призвичаїти до вчителя, до школи і до шкільного громадського (суспільного) життя.

В першому місяці учитель повинен безперервно бути з дітьми з I. класу весь час занять, навіть під час перерв, проводити грами і забавами та ручними зайняттями, при кожній нагоді говорити з дітьми, здобувати їх довіря й любов, поширювати їхній світогляд новими поняттями і словами, головню на підставі переживання і помічень дітей. Розмови з переживання доповнювати огляданням образків (доволі великого формату) і ті образки повинні бути темами до розмов. Розмови на підставі конкретних предметів, образків, при нагоді побуту в саді чи городі повинні мати характер принагідний, при чому звертати би увагу на форми, краски, простір, час (вгорі, в долині, направо, наліво, під сподом, зверху, вчора сьогодні або нині, завтра, передучора, давно) і т. п. Далше розмови на тему школи, рідної хати, обійстя, занять, а відтак село чи місто, праця дома й у школі, помітніші переживання дітей, теми з обсягу гігієни і т. п. Очевидно, не пакувати всього нараз за багато, але подавати відповідними дозами, вертаючи в чергових лекціях до перероблених вже тем, додаючи все нові матеріяли. Відповідні казки, вірші й загадки зацікавлюють дітей і є вдячним матеріялом до збагачення понять і слів та мовних вправ. Вже від перших початків дуже вважати на правильну вимову, заступаючи діалект літературною мовою. Очевидно, ніякого діалекту не можна осуджувати, чи висмівати, але навпаки відноситися до них з належною повагою й пошаною, бо ж усі діалекти мають також велике значіння і вказують на багатство мови.

Перед приступленням до науки читання і писання необхідні систематичні вправи **зорові, слухові й рухові**. Отже дитина повинна помічувати й розрізнявати різні краски і форми, різні голоси (людей, звірят, птиць, свист залізниці, гуркіт самоходу чи літака) та вправляти руку, рисуєючи крейдою на таблиці, олівцем на зшитках чи пи-

сальцем на табличках, ліпити з глини, з плястеліни, витинати і складати з паперу, по змозі колірового і т. ін.

Як довго мають тривати всі ті вступні, підготовчі мовні, зорові, слухові і рухові вправи — це залежить від рівня кляси. Одначе буде краще для справи, якщо тих вправ буде більше, а тим самим і підготовка буде основніша.

Якщо учитель набрав переконання, що діти І. кляси вже солідно підготовані, переходить до самої науки читання й писання.

Важніші методи читання й писання.

Бували й є найрізніші методи читання й писання. Найдавніше вчили у нас читати з **псалтиря**. Така наука була дуже трудна для вчителя (дяковчителя) і для дітей, бо псалтир друкований кирилицею зі скороченнями (різними „титлами”), а до того й мова псалтиря не народня, українська, тільки церковно-словянська. А все ж таки наші предки поборювали всі ті труднощі й на псалтирі виучувалися грамоти.

Пізніше видавали букварі, т. зв. граматки, й таблиці з буквами, а загально прийятою методою було т. зв. **силябізування**. Ця метода легша, чим наука на псалтирі, але в нашому розумінні також дуже тяжка. Кожна буква мала свою назву, напр.: а — аз, б — буки, в — віди, г — глагол, д — добро, м — мисліте і т. д. Отже напр. слово „мама” силябізували так: „Мисліте аз = ма, мисліте аз = ма, мама”. Слово „жаба” силябізували так: „Живіте аз = жа, буки аз = ба, жаба”. Очевидно, 6—7-літній дитині дуже тяжко таким чином схопити поняття даної букви і лучити її з другими буквами в склади й слова.

Пізніші методи стараються якнайбільше упростити й удоступнити науку читання і писання.

Так повсталa метода **звукова**. Дитина пізнає звуки (наперед голосівки, а відтак приголосівки), а опісля переходить до читання друку. Відтак вчиться писати.

Метода **звуково-письменна** вимагає, щоб вирізнені звуки наперед писати, а відтак переходити до друку.

Метода **фономімічна** бере за основу звуки, які видає людина, коли перестрашиться: „а”, здивується: „о”, втішиться: „і”, видумуючи і навіязуючи до того різні оповідання.

Метода наслідування спирається на **наслідування звуків** вітру (вввв), бджоли (зззз), мурликання kota (рррр) і т. д.

Метода **образкова** полягає на тім, що діти з руху нарисованого на образку, з виразу лиця, зі складу уст відгадують бажаний звук.

Метода **складова** ділить речення на слова, слова на склади, склади на звуки й відтак звуки лучить у склади, склади в слова і т. д. Тут наука писання іде перед читанням.

Наука читання на підставі **рухомої азбуки** (на більших табличках для цілої класи і на маленьких для дітей). Творці цієї методи є тої думки, що різні оповідання, драматизування та інші того роду методичні експерименти затемнюють саме поняття даного звуку і органічної його звуку зі знаком дотичної букви. А найпростіший спосіб є, коли дитина без зайвих обходів виділить даний звук і шляхом вправи навчиться лучити його з другим звуком, творити склади, слова і т. д. Таким чином діти у доволі короткому часі опановують техніку читання й писання.

Є ще й інші методи читання і писання й кожна метода має своїх завзятих оборонців і противників. Котра з тих метод найліпша — годі рішити. Кожна з них має добрі сторони (бодай такі, що дадуться оправдати) і недотягнення. Зрештою ніяка метода в практиці не виступає зовсім чиста: переважно одна входить в другу й вони себе взаємно доповнюють. Та найкращу методу виробить собі самий учитель на підставі своєї довголітньої совісної праці, на підставі пильної обсервації дітей щодо їхньої реакції на такий чи інший спосіб навчання й самокритики. Бо ж слушно кажуть, що „Probieren geht über Studieren“.

На чім і як писати?

Чимало педагогів є противні, щоби діти зразу писали писальцями на табличках і домагаються відразу зшитків. В американських школах вже від I. класу пишуть діти на гладких зшитках без ліній і то відразу пером, бо якщо пишуть олівцем, то привикають занадто тиснути. Отже треба вважати, щоби діти привикали писати легко і тоненько. Приклонники писання на гладких, безлінійних зшитках твердять, що діти тільки в перших початках пишуть незугарно, але пізніше так вправляться, що пишуть правильно, а навіть рівно. Віддаль одного рядка від другого відмірюють пальцями. (В початках один рядок від другого повинен бути віддалений на два пальці). Якщо діти привикнуть писати без ліній, то писатимуть скоро, рівно і вироблять собі характер письма. Також з огляду шанування зору дораджують писати на гладких зшитках.

У своїй учительській практиці я вживав широколінійних зшитків і не завважив з тої причини шкідливих наслідків для здоров'я дітей. Однак лавки мусять бути якслід достосовані до росту дітей, а вчитель мусить допильновувати, щоби постава дітей при писанні була правильна та щоби діти не нахилялися надто близько до письма.

Читання.

При науці читання важна річ вправа. В перших початках не доводити до того, щоби діти читали „напам'ять”, бо це значна перепона в опануванні техніки читання. Не спішитися, і доки діти не опанували якслід переробленого матеріалу, не поступати далше.

Розрізняємо читання курсоричне й статаричне.

Статаричне читання — це читання з поясненнями. Пояснення (річеві) даємо звичайно на початку, а в часі читання словні. При віршах треба давати пояснення перед читанням, щоби перериванням не псувати краси поезії й настрою.

Курсоричне читання без окремих пояснень потрібне тільки для вправи. Очевидно й при курсоричному читанні треба вважати, щоб воно було зрозуміле, щоб виразно вимовляти слова, щоб підносити чи знижувати голос, прискішувати чи звільнювати темпо й модулювати голос відповідно до змісту та вважати на розділові знаки.

Час до часу повинен учитель самий дітям перечитати якийсь відступ чи поезію як зразок. Науку читання треба вести так, щоби діти наглядно пізнали звучність, багатство й красу української мови і набрали до своєї рідної мови любови і пошани.

Треба розбудити в дітях **замилування до книжки і до друкованого слова взагалі**. Бо, якщо школа не виробить у дітей того замилування, то заходить небезпека, що абсолюенти народніх шкіл, не маючи опісля в уживанні ані письма, ані книжки, можуть потрапити в поворотну неграмотність.

Для заохоти дальшої освіти і вправи треба від ранньої молодости при звичаювати дітей до **лектури** поза обов'язковими читанками — з початку малесеньких парукарткових книжечок-метеликів, а з часом переходити до більших і поважніших творів. Очевидно це вимагає великої праці (підбирати відповідні теми, слідкувати за читанням, провірювати, вияснювати, дораджувати, вести точну евіденцію й ніколи не нетерпеливитися), але й висліди прямо неоцінні.

Як переробляти різні уступи читанок?

До кожного уступу, до кожного оповідання етичного чи історичного змісту, до кожного опису й кожної поезії можна застосувати окремий методичний підхід. За далеко завело б розбирати тут методично всі уступи в читанках. Тому подам тільки **загальні завваги**, а саме:

По приготовавчих, вступних чинностях, про які була мова вище, слідує статаричне читання уступу **етичного** змісту. Найважніший момент — очевидно —

втягнення моральної науки. Треба це перевести дискретно, щоб випало природно і самозрозуміло, а не нагнано.

Статаричне читання оповідань з гумористичним змістом повісти б так, щоби не приготувляти дітей на кульмінаційний гумористичний момент, бо звичайно у несподіваній розв'язці лежить суть гумору, а втратить він на вартості, якщо до того дітей приготуємо.

Історичні оповідання, описи подорожей і пригод вимагають докладнішого вступу і підготовки, чи то виясненням дотичної доби й тодішніх відносин, чи навізанням з іншими відомими вже дітям подіями, чи ілюстраціями даних країв, народів чи звіринного світу і т. ін. Очевидно, даліше йдуть річеві вияснення подій, справ і речей, що приходять в дотичному відступі. Щойно після того переходимо до статаричного читання.

Річеві пояснення і пояснення незрозумілих слів та мало вживаних зворотів у **віршах** переводити засадничо перед читанням того вірша, щоб поезія не втратила на красі. Дуже важною справою є зрозуміле читання з чуттям і відповідною модуляцією голосу. Так повинен на взір перечитати учитель і вимагати такого читання - виголошування від учнів. В нижчих класах можна навіть деякі відступи хорально повторити з відповідною інтонацією для утривалення в пам'яті. Однак, якщо якийсь вірш не є поезією, а тільки віршованим оповіданням, чи описом, то до нього примінюємо таку методику, як при звичайних оповіданнях.

Граматика.

Граматика в народній школі потрібна, щоби зафіксувати ті чи інші правила мови. Однак треба тямити, що ніякий нарід не творив своєї мови шляхом граматики і малі діти вчать мови від своїх батьків та від оточення, отже не на основі граматики і граматичних правил, тільки несвідомо, шляхом вправ. Тому й у шко-

лі не шляхом граматичних правил, тільки шляхом голосних вправ навчаться діти поправно говорити і писати.

Одначе, не дивлячись на це, науку граматики починаємо в народній школі властиво вже від І. класи. Адже виділювання слів і звуків, лучення в склади, слова і речення — це граMATика. Навіть з граматичною назвою освоюються діти — очевидно без дефініції.

В II. кл. поширюються граматичні відомості. Діти пізнають підмет, присудок, розділові знаки, головні частини мови і т. ін. покищо без дефініцій.

В III. і IV. кл. поширюється концентраційно граматичні відомості аж до повного заокруглення. Діти мусять вчасно освоїтися з граматичними формами також по тій причині, щоб легше їм прийшла опісля наука німецької мови.

Письменні вправи.

Письменні вправи мають велике значіння при навчанні мови. Трудніші слова й звороти порадно писати на таблиці (а діти на зшитках). Також добре такі слова написати виразно на картоні й завісити на стіні. Таким чином трудніші слова вбиваються в пам'ять, бо зорові вражіння легше приймаються і довше заховуються в пам'яті, чим слухові. З тої причини треба дбати, щоби діти з І. класи ніколи не дивилися на письмо з похибками. Що дитина в І. кл. прочитає, нехай це напише. Привчити дітей, що як котре з них не знає, як щонебудь написати, то нехай питається.

Деякої вправи набирають діти шляхом **переписування**. Одначе практика виказала, що при перепишуванні діти тратять увагу і роблять похибки. Вже краще **писання з пам'яті** і його можна й треба пристосувати вже від І. класи, тільки очевидно під стислою контролею.

Від часу до часу **диктати**, що систематично охоплюють трудніші правописні правила, при звичають дітей орфографічно писати.

Диктати є навчальні й провірні. Навчальні диктуємо в той спосіб, що діти відрізняють не тільки кожний склад, але кожну окрему букву. Головна річ, щоб діти вслухалися й таким способом схопили суть поправного писання. Теми до таких диктатів підбираємо такі, що поступово охопили б своїм спеціальним змістом всі правила української ортографії.

Провірні диктати диктуємо поволі, щоб діти навстигали писати, однак звичайною вимовою. Після того поправляємо й переводимо поправку в клясі, звертаючи увагу на деякі похибки, що дуже характеристичні або частіше їх подибуємо. Поправки провірних диктатів не відкладати на кілька днів, тільки переводити в як мога короткому часі, ще „за свіжої пам'яті” дітей.

Та найважливіше — це підготовка і практичне переведення **самостійних задач**. Підготову треба перевести з технічного й річевого боку. З технічного — щоб діти не мали труднощів у правильному ортографічному писанні. З річевого — обговорити і взагалі обробити матеріал взятий з книжки, або на підставі опису рослин, звірів, прогульки, якогось оповідання, казки і т. ін. Вже від I. кляси треба призвичаювати дітей до самостійних задач, з початку коротесенькими двома-трьома реченнями, а опісля відповідно поширювати. Чим вища кляса, тим більше давати дітям змогу до самостійності. Приучувати висловлюватися на письмі ділово, просто й зрозуміло та не допускати у вищих клясах до фразеології і напушистости стилю.

Звертати увагу на відповідну **тематику** задач. Теми задач добирати з обсягу зацікавлень дитини, відповідно до її умового рівня. Не заставляти дитини писати про такі справи, що зовсім їй не обходять, або які для неї за трудні.

Питання й диспозиція. В нижчих клясах даємо дітям питання, які вичерпують тему даної задачі. Чим далі, то питання стають більше загальні. Очевидно треба відповідно підготувати дітей, щоби зуміли на ті питання правильно відповісти.

У вищих класах примінують вже диспозиції, цебто плян даної задачі. Одначе переконалися, що в багатьох випадках при вільних темах фантазія дітей дуже часто переступає межі даних диспозицій, а згори складений плян (не завжди повний і вичерпуючий) вяже дитину у вияві самостійної думки.

Щоб не спинювати дитини у вияві самостійних тенденцій, уживають такого способу: Після підготовки і обговорення теми, діти нотують собі на кавалкові паперу свої думки, ті нотатки упорядковують собі й тоді беруться до писання задачі на вільну тему. Таким чином діти докладно передумують дану тему і спосіб опрацювання та привикають до дійсно зовсім самостійної праці.

Поправа задач — це найважливіша частина письменних вправ. В І. класі вже підчас писання наглядає учитель і поправляє та не допускає до того, щоби дитина писала з блудами.

Учитель старанно переглядає не тільки т. зв. офіційні задачі, але й домашні вправи і тихих занять та зазначає похибки й веде поправки. Важніші похибки обговорює в класі й поправно пише на таблиці, при чому звертається до класу з питанням, хто знає, як поправити якусь похибку, або каже одному чи другому поправити, якщо автор дотичної задачі самий не знає, як це зробити. Бо ж учитель повинен стреміти до того, щоби кожний ученик пізнав свою помилку й самий умів її поправити.

Після старанно переведеної поправки у школі, особливо ж, якщо було забагато похибок, може, а в деяких випадках повинен учитель доручити дітям переписати дотичну задачу без похибок дома й очевидно перевірити переписані задачі.

РАХУНКИ.

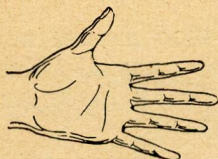
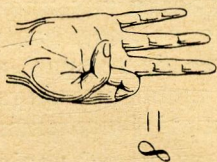
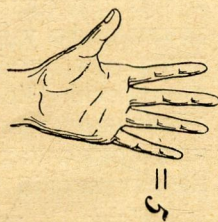
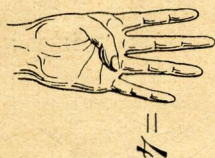
Поглядовість в навчанні рахунків.

Рахунки — це абстрактна наука, яка вимагає в народній школі якнайбільшої поглядовості. Якщо дитина I. класу на основі численних наглядних прикладів виробила собі ясне поняття про початкові цифри і навчилася підставових ділань, тоді шляхом численних вправ доводить учитель до змеханізування того підставного знання, бо тільки на змеханізованому знанні можна сперти навчання рахунків у вищих класах.

Поглядові предмети й явища, які можна використати при початковому навчанні рахунків, знаходяться в оточенні дитини, отже: шкільна кімната, учитель, діти, обстановка школи, шкільні прибори, також родинний дім, родина, подвір'я, обстановка й домашні знаряди, домашні звірята і дріб, відтак сад, город, село і т. ін. На цих відомих дитині конкретних предметах переводити орієнтаційні вправи статичні і динамічні — рухи, отже: вище, нижче, нагорі, надоліні, збоку, високо, широко, глибоко, скоро, поволи, довго, коротко, багато, мало, трохи і т. ін.

Найближчими дитині наглядними приборами до рахунків є пальці. Однак вживати пальців при науці рахунків треба дуже оглядно, щоб діти не зжилися з таким способом рахування, бо опісля тяжко їх від того відзвичаїти.

У моїй практиці я вживав пальців в такому порядку:

При уживанні пальців уважати, щоб дитина великим пальцем придержувала якслід другі пальці і таким чином увидатнила стільки пальців, скільки треба (щоб зайвий палець непотрібно не доскакував).

Добре зладжена й уміло використана **рахункова машина (чисельниця)** може дуже унагляднити й упріступнити рахункові ділання в обсягу сотки.

Не менше важними є патички (в'язання десятками), горіхи, біб, фасоля (числові купки, поділ), кружечки і т. п.

Цифрові таблички (числові фігури) з відповідно уложеними порожніми і виповненими колісцятками, квадратами і т. п. дають дитині змогу одним поглядом охопити дане число і таким чином унагляднюють поняття чисел.

Наглядним способом числення є гроші, бо там оперується заокругленими цифровими одиницями (1 гріш, 2 гр, 5 гр, 10 гр і т. д.).

Поглядову науку рахунків доповнюють відповідні образи і образки з життя, готові, куповані, або зладжені самим учителем.

Малий п'ятковий поріг.

Звичайно вже вміють діти, що приходять перший раз до школи, числити в обсягу 10, а часом і в ширшому обсягу, однаке поняття величини тих механічно вивчених цифр у дитини ще неясне. Учитель допоможе на конкретах, щоб поняття тих цифр (на разі від 1—5) стали ясні. Після того переходить до ділань (наперед додавання, а опісля віднімання) на пальцях, на патичках, кружочках й інших конкретах, а на закінченні — на рахунковій машині (чисельниці).

П'ятка — це т. зв. малий поріг. Якщо діти беззастережно опанували вже поняття п'ятки і в обсягу 5 уміють свobodно (навіть механічно) додавати й віднімати, то можна переступити цей малий поріг і перейти поступенно (по 1) до поширення понять 6, 7, 8, 9 і 10.

Вправи в обсягу десятки.

При вправах в обсягу десятки треба задержатися довше, вживаючи найчисленніших конкретів і легоньких текстових задач. Дуже побажаним є, щоби в укладанні текстових задач брали також безпосередню участь самі такі діти. Таким чином вони розбуджують у собі зацікавлення й легше вчаться.

Доволі трудне до пояснення поняття позиційної вартости зера (0). Бо ж zero має подвійне значіння: воно означає, що нема нічого, але також займає якесь конкретне позиційне місце і таким чином дотична цифра десяткової системи набирає властивої позиційної вартости.

Поширення поняття чисел до 20.

Щоби унагляднити дітям десяткову (позиційну) вартість одиниці і десятки, можна вжити такого способу: Учитель зв'яже 10 рівних паличків в одну вязку. Ця вязка становить для себе цілість, себто 1 десятку. Окремо візьме 1 паличок. Він становить також для себе цілість, але має вартість тільки 1 одиниці.

Цифри однакові, одначе їхня вартість інша. Цифра на першому місці по правому боці під одним паличком означає тільки 1 одиницю, а цифра на другому місці, з лівого боку під вязанкою, означає вже 1 десятку. Разом написане виглядає це так: 11. Якщо з першого (правого) місця заберу 1 одиницю, то остане тільки 1 десятка. Але, щоби кожний знав, що ця одинка стоїть на другому місці і означає 1 десятку, то на місце забраної 1 одиниці мушу написати 0. І тоді буде ясно, що це є 1 десятка і 0 одиниць, отже 10.

Відворотна вправа: Маю 1 вязанку (десятку) паличків і 1 паличок (одиницю), себто 11. Тепер відкидаю вязанку, себто 1 десятку. Остане 1, але ця одинка має вартість тільки 1 одиниці, отже не треба до неї додавати 0. Натомість, якщо хочу, щоби кожний знав, що одинка означає не 1 одиницю, тільки 1 десятку, то мушу коло неї з правого боку на першому місці напи-

сати 0, себто: 10. Тоді кожний без пояснення знатиме, що 10 означає пачку 10 патичків звязаних в 1 вязку, себто 1 десятку.

Якщо діти докладно опанували десятку, то приходимо до поступенного поширювання понять (по 1) до 20 і до поступенних ділань (додавання і віднімання) на конкретах, на текстових задачах і шляхом механічних вправ.

Наперед додавання і віднімання вправляти тільки в обсягу другої десятки, додаючи до десятки одиниці з другої десятки та віднімаючи в межах другої десятки. Як діти освоїлися вже з поняттям другої десятки і набрали відповідної вправи в додаванні і відніманні, тоді можна перейти до переступлення десяточного порога.

Додавання з переступленням десятки.

Додавання і віднімання з переступленням десятки — це найважливіша й zarazом найтрудніша методична партія рахунків в I. класі. Тому треба над нею довше задержатися і дуже докладно її переробити, бо ж це основа до всіх дальших ділань у майбутньому. Очевидно, треба послуговуватися конкретами (патички, кружела, біб, горох, каштани), й також рахунковою машиною (чисельницею), числовими фігурами і т. п.

Треба вважати, щоб з початку додатник, який має переступити десятковий поріг, був як найменший. Тому не додавати напр. $2+9$, тільки $9+2$. Отже зачинати: $9+1$, відтак $9+2$, $9+3$, $9+4$ і т. д. Відтак $8+2$, $8+3$, $8+4$, $8+5$ і т. д. Дальше $7+3$, $7+4$, $7+5$ і т. д. поступенно побільшувати десятковий поріг. Найважливіше, щоб діти зрозуміли **техніку переступлення десятки**. Отже н. пр. $8+5$ виконують діти на своїх конкретах в той спосіб, що до 8 додадуть наперед 2 і матимуть 10; опісля додадуть 3 і матимуть 13. На рахунковій машині (чисельниці) увидатнити додатник кулями іншої краски. Тоді ясно буде, скільки куль додали ми, щоби

дістати повну десятку і скільки куль остало ще до додання. Конкретно $8+5$ на рахунковій машині представлятися так:

 $8 + 2 = 10$

 $10 + 3 = 13$

$8 + 5 = 13$

Деякі педагоги дораджують творити десятку у 2 рядах (двійками). Таким способом дітям легше схопити цілість десятки (бо не занадто розтягнена). Однак дитина розгублюється, якщо приходить її додавати поверх десятки. Дитині треба ясно представити, де кінчиться одна десятка і де починається друга, а це можливе тільки тоді, якщо одна десятка буде поміщена на одному дроті, а друга десятка на другому.

Дуже добрі висліди дають операції на конкретних грошах. Якщо нема дзвінкої монети, то такі монети для науки можна зробити з паперу, навіть кольорового, очевидно зближеного до правдивих монет.

Якщо діти вже докладно опанували техніку переступлення десятки, себто змеханізувалися, то для заокруглення можна нарисувати таку таблицю додавання в обсягу 20.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

Горішню і бічну лінію (з лівого боку) відділити кольоровою краскою і дотичні ряди 1—10 і 1—10 означити також іншою краскою, а решту цифр виповнити однородною краскою (можна чорною).

Така табеля — це мила забавка для дітей. Схоче напр. дитина переконатися, скільки є $8+7$, то веде пальцем від 7 з лівого боку і від 8 згори і там, де ті лінії сходяться, найде 15. Якщо діти навчилися уживати тієї табельки, то нехай відрисують собі на своїх зшитках і вправляються для забави дома.

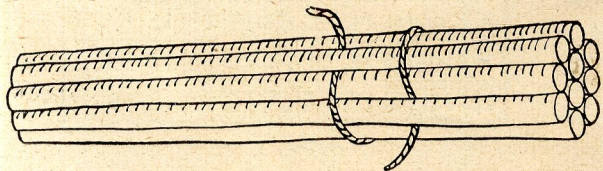
Віднимання з переступленням десятки.

Віднимання з переступленням десятки вимагає також великої уваги із сторони вчителя. Очевидно й тут треба вести навчання наглядно на конкретах. Особливо палички оказались дуже доцільні. І тут зачинаємо від найменших цифр відемника і доходимо до більших. Отже візьмим напр. 11—2.

Діти роблять це так: Від вязанки (10) і 1 одиниці, себто від 11 відсувають наперед 1 паличок. Остала вязанка (десятка). Тоді діти **розв'язують** вязанку, відбирають 1 паличок і відсувають та переконуються, що остало 9 паличків. Не допускати, щоб діти витягали паличок з завязаної вязанки. Необхідно розв'язувати тому, щоб діти наглядно бачили, що вже нема цілої десятки. А якщо витягнули б паличок з завязаної вязанки, то це затемнило б їхні поняття.

Очевидно, опісля приходить: 11—3, 11—4 і т. д., потім 12—2, 12—3, 12—4 і т. д. 13—3, 13—4, 13—5 і т. д.

Вязанку паличків не вяжеться шнурочком на гудз, тільки кінці шнурочка закладається за палички. Таким чином палички тримаються щільно купки і творять десятку, а якщо потягнемо за кінець, то „десятка” розпадається на „одиниці”.

Крім вправ на конкретах треба вправляти з дітьми віднімання механічне і стреміти до цілковитого змеханізування.

Табелею додавання можуть діти користуватися і при відніманні. Схочемо напр. від 13 відняти 5, то вишукуємо серед табелі таку тринадцятку, що в продовженні колюмни сходиться з 5. Тоді продовження другої колюмни з перехрестя тої ж тринадцятки дасть цифру 8. Для дітей ця забава не менше цікава, як при додаванні.

Множення в I. класі.

Множення в першій класі має тільки підготовний характер. Всеж таки треба на конкретах показати дітям суть множення, а саме унагляднити, що множення — це скорочене додавання, якщо додайники однородні.

Множення не можна в I. класі зачинати від найменших чисел, як напр. додавання або віднімання, тільки щойно тоді, як діти опанують двадцятку. І тоді не можна починати від 1×1 , 1×2 , 2×2 і т. д., бо діти таке множення переплутають з додаванням і не наберуть ясного погляду на властиву суть множення. Тому суть множення практичніше показати на більших цифрах н. пр. 6×3 , 5×2 , 3×4 і т. п.

Ці приклади перевести на конкретах й також для перевірки зробити спроби шляхом додавання.

Щойно після того, як діти пізнають суть множення, переходимо до початкового множення і систематично переводимо його в обсягу 20-ки.

Якщо діти I. класи всесторонно опанували техніку підставових ділань в обсягу 20, то можна ще в I. класі навчити їх рахувати на конкретах до 50 або й до 100, й навіть навчити писати цифри до 100. Одначе властиве поширення понять до 100 та орудування в тому обсягу припадає на II. класу.

Поширення поняття чисел до 100.

В II. класі починаємо науку рахунків від повторення ділань в обсягу 20. Опісля приходить **поширення поняття чисел до 100**, очевидно на конкретях. Для дітей найприступніші палички й тому легко їм відчислити вязанки по 10.

В II. класі вводимо вже міри й ваги, поширюємо монетарну систему. Все це використовуємо при вправах іменовими числами та задачах, й це найбільше розяснює поняття й утривалює їх у пам'яті.

Дуже важна справа: як найбільш наглядне представлення величини цифр **цифровими фігурами**. Появилися різні системи числових фігур, а їхні приклонники в різний спосіб доказують їхню доцільність — не без рації.

Найбільше доцільним підходом мала би відзначатися пяткова система, побудована на двійках і трійках.

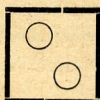

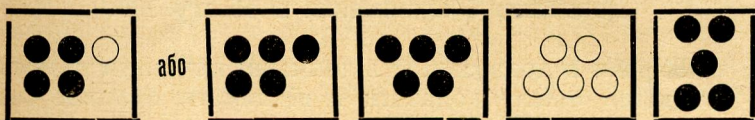
В I. класі такі фігури надаються, бо унагляднюють склад п'ятки (з 2 і 3). Одначе в II. класі, де оперуємо вже суцільними десятками, такі числові фігури занадто видовжуються і губляться навіть тоді, якщо частина кропок або колісцят іншої краски. При тій самій красці важко схопити одним поглядом десятку, розтягнену в трійковій системі.

Тому порадно уживати таких числових фігур, що відразу впадають в око без окремого перелічення. Такими фігурами можуть бути

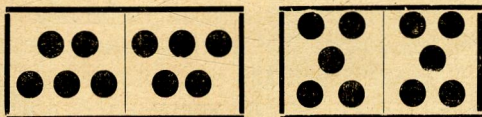
або

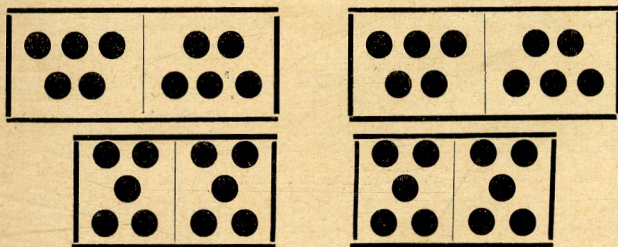

З повищого зіставлення різних числових фігур бачимо наглядно, що найбільш суцільним цифровим представленням п'ятки — це чвірка з одною точкою по середині в квадратику.

Тому, наскільки в I. класі порадно уживати п'яткової системи з двійок і трійок, то в II. класі для суцільності погляду краще уживати п'яток побудованих на чвірці з точкою по середині, бо таку десятку легше схопити одним поглядом без перечислювання.

1 десятка.

2 десятки.

Бо треба мати на увазі, що діти перейшли до II. класу вже з ґрунтовним, змеханізованим знанням чисел в обсягу 20. Тому в II. класі вже не конечно наново перечислювати (особливо після того, як повторено ділання до 20), а тільки схопити десятку одним поглядом і таким чином поширювати поняття на більше десятків аж до сотки. Те саме унагляднювати на квадратах, фігурах і інших конкретях.

Додавання і віднімання в обсягу 100.

Вправи в додаванні й відніманні починати цілими десятками, опісля додавати й віднімати одиниці без переступлення десятки, відтак поступенно з переступленням десятки й вкінці переходити до додавання та віднімання двоцифрених чисел, очевидно починаючи від легших і поступенно поступаючи до трудніших.

Не задержуватися за довго на конкретях і переходити до абстрактів та механічних вправ.

Міри часу й римські цифри.

При **мірах часу** запізнати дітей з годинником. Необхідно зробити в класі великий годинник з рухомими вказівками й навчити дітей практично визнаватися на годиннику. При цій нагоді ознайомити дітей з **римськими цифрами**. Звернути увагу на будову римських чисел, а саме: поодинокі чертки, відтак п'ятка (V), що нагадує вид руки з 5 пальцями, відтак десятка (X), що складається із 2 відвернених п'яток. Також звернути увагу на це, що чертки після п'ятки або десятки побільшують цифру, а чертка перед п'яткою або десяткою зменшує.

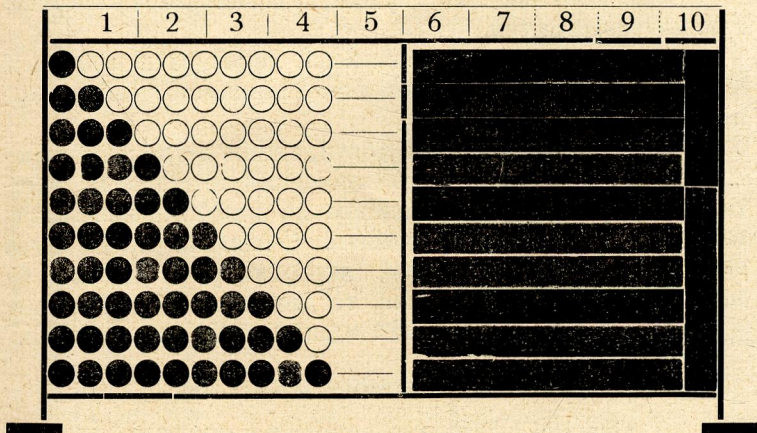
Відтак перейти до обчислювання часу (доба, тиждень, місяць, рік), запізнати дітей з календарем, навчити дітей уживати календаря й заохотити, щоби поробили собі тижневі та відривні календарці й зазначували важніші події та різні памятли дні.

Множення в обсягу 100.

Якщо діти основно переробили додавання і віднімання в обсягу 100, можуть легко і скоро з пам'яті рахувати рядами (додавати й віднімати механічно по 1, по 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10), то можна перейти до множення.

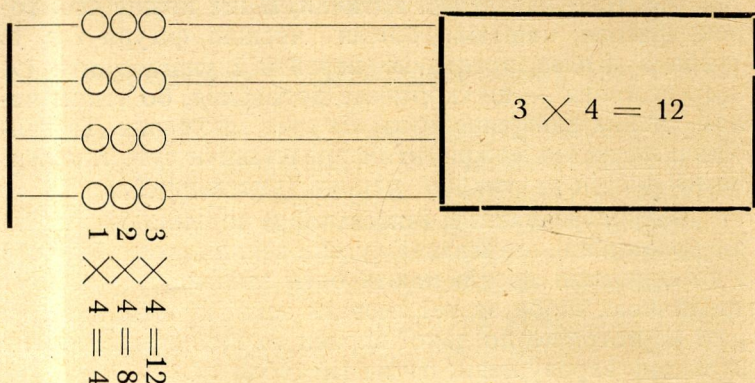
Множення вчити не механічно, тільки на конкретних. До того надаються патички, й ще краще біб, горох, фасоль, каштани, опісля числові фігури і т. п. Треба з дітьми практично перейти і унагляднити їм, що множення — це скорочене додавання, бо таким чином дитина найкраще зрозуміє суть множення. Та найбільш наглядно можна дітям представити суть множення на добрій рахунковій машині (чисельниці).

Рахункова машина (чисельниця) повинна бути велика, дроти рівні, витягальні, кульки великі двоякої краски і до половини дротів мають бути заслонені рухомою табличкою, щоби за неї сховати зайві кульки, яких на разі не потрібно до даної вправи та щоби унагляднену кульками вправу написати на тій табличці.

При додаванні і відніманні уживаємо темних і ясних кульок, щоби унагляднити додайки, відемну і відемник. При множенні порадно вживати **однородних ку-**

льок. Даліше додаємо й віднімаємо кульки здовж дроту. Якщо не стане кульок на одному дроті (бо рахунок поверх десятки), то беремо кульки чергового дроту, а якщо не стане, то дальшого і т. д. Натомість, щоби унагляднити суть множення, порадоно пересувати кульки (по 1) на стільки дротах нараз, яким числом ми множимо. Отже $3 \times$ по 4 унагляднимо так:

Очевидно, всі інші кульки сховані за табличкою і не плутають дітей.

Діти повинні самі навчитися пересувати кульки й взагалі орудувати рахунковою машиною (чисельницею).

Не спішитися, тільки дбати, щоби діти на конкретних добре зрозуміли суть множення й шляхом практичних вправ (не вибубненням на пам'ять!) навчилися табличку множення на пам'ять. Очевидно треба бути вирозумілим і терпеливим, якщо котрась дитина не знає якогось там множення, та дозволити, щоби вона з пам'яті або на рахунковій машині собі це пригадала.

Ділення і міщення в обсягу 100.

До ділення і міщення приступаємо тоді, як діти ґрунтовно опанували множення в обсягу сотки.

Дуже важна й нелегка справа представити дітям різницю ділення і міщення. Очевидно все переводимо

на конкретях. Напр.: 1) Хтось 12 яблук розділить між 4 хлопців, то кожний з них дістане 3 яблука. Це поділ.

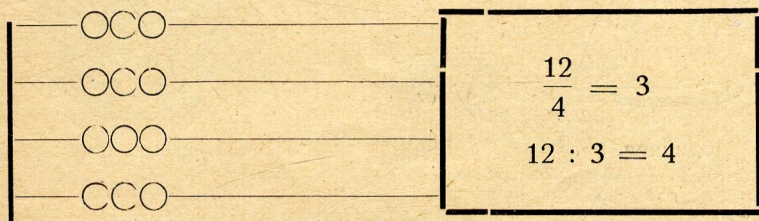
2) Хтось має 12-літрову баньку і наливає її водою 3-літровим горшком. Скільки разів зміститься 3-літровий горнець у 12-літровій баньці? — Чотири рази! — Це міщення.

Для унагляднення й утривалення різниці поділу й поміру порадно викликувати дітей й розділювати між них предмети та робити поділи і поміри (з дітьми).

Опісля на одному прикладі виказати різницю поділу і поміру. Учитель візьме 12 каштанів і скаже дитині розложити на 4 рівні купки. Дитина розкладає по 1 каштанові і в той спосіб переконається, що в кожній купці є по 3 каштани. (Це поділ). Відтак учитель згорне каштани до купи і скаже взяти по 3 каштани та розложити на окремі купки. Скільки буде таких купок? — Чотири! (Це міщення). В той спосіб пізнають діти різницю між діленням і міщенням.

На рахунувій машині (чисельниці) унагляднюємо це в той спосіб:

Уявляємо собі, що 12 кульок хочемо розділити на 4 рівні частини. Отже умовляємося, що на одному дріті буде одна частина, на другому друга, на третьому третя й на четвертому четверта та досуваємо по 1 кульці до кожної „частини”.

Таким чином в кожній частині буде по 3 кульки.

Після того зісуваємо всі кульки за табличку і беремо відразу по 3 кульки на кожний дріт та переконаємося, що таких частин (по 3 кульки) є 4. Значить: щоб мати 12, треба по 3 кульки взяти 4 рази. Отже у $12 : 3 = 4$.

Вправи в діленні і міщенні повинні зайняти кілька лекцій, щоб діти як слід опанували (розумово) матеріал.

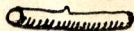
Якнайчастіше примінювати при вправах міри й ваги, бо таким чином діти вчать практично орудувати мірами й вагами.

Та найважливіша річ — це технічне опанування всіх підставових ділань шляхом механізації, а до того надаються якнайчастіші вправи в пам'яті.

Поширення поняття чисел до 1000.

В III. класі повторення матеріалу з II. класу і поширення поняття чисел і ділань до 1000.

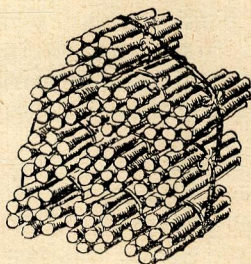
Поширювати поняття чисел до 1000 на конкретях. Найкраще надаються до того вязанки рівних паличків. Робимо це так: беремо 10 вязанок „десяток” і вяжемо разом в одну „сотку”, відтак в той спосіб другу „сотку”, третю і т. д. аж до „тисячки”. Якщо діти це все самі зробили, то наберуть поняття величини „тисячки” в порівнянні зі „соткою”, „десяткою” та „одиницею”.

1 одиниця.

1 десятка.

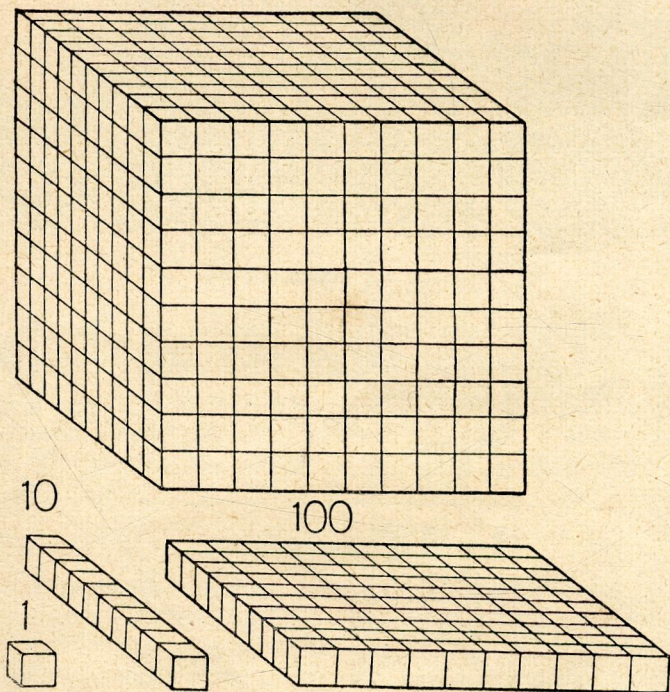
1 сотка.

Очевидно на тому одному прикладі не поперестати, бо діти занадто звязуватимуть поняття „тисячки” з паличками, а річ в тому, щоб вони набрали поняття про абстрактну „тисячку”. До того дійдемо, якщо поширювання чисел до 1000 переведемо й на різних інших предметах, отже: біб, фасоль, горох, каштани, жолуди, горіхи і т. п. Можна складати їх купками по 100, а н. пр

червоні ягоди калини можна насилувати на нитку (по 100), оставляючи між одною і другою соткою вільне місце.

Суцільне заокруглене поняття величини „тисячки” дасть 1 дм^3 зложений з сантиметрів кубічних.

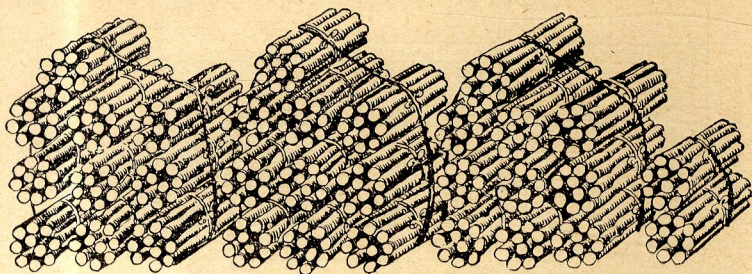
1000

З черги слідує практичне примінення на монетах, мірах і вагах, себто орудування іменовими цифрами. Тут прийдуть вправи переміни злогого на гроші, метра на дециметри, центиметри і міліметри, кільограма на декаграми і грами і т. п. та навідворот.

Довшої вправи вимагає писання цифр до 1000. Річ в тому, щоб діти засвоїли собі добре місця і навчилися правильно підписувати на I. місці одиниці під одиниці, на II. місці десятки під десятки, а на III. місці сотки під сотки і на IV. місці тисячки. Це також вправляємо на конкретах, особливо ж на паличках.

3 сотки і 2 десятки (320).

Дітям приходить ся тяжче писати такі цифри, де в середині приходить одно або два 0. Для унагляднення треба поробити рубрики:

Рубрики					
IV	III	II	I		
тисячки	сотки	десятки	одиниці		
			1	=	1
		1	0	=	10
	1	0	0	=	100
1	0	0	0	=	1000
		5	7	=	57
	3	8	4	=	384
	0	0	0	=	1000
	7	0	3	=	703
2	8	4	6	=	2846

Якщо діти набрали деякої вправи в позиційному писанні цифр, тоді словами диктуємо більші і менші числа, та кажемо їх написати цифрами і навідворот. Відтак прийдуть численні вправи іменовими цифрами.

Наприкінці можна дітям для вправи дозволити писати в рубриці на IV. місці дві, три і більше тисячок (н. пр. 2846, 1605, 3890 і т. п.).

Додавання до 1000.

Додавання починаємо повними сотками й десятками. Довше прийдеться задержатись на переступленні соткового порога.

Зачинати від легшого. Наперед додавати одиниці, відтак і десятки до чисел поверх сотки, що одначе не переступають другої сотки. Опісля з переступленням меншими цифрами, відтак поступенно більшими. Н. пр.: 1) $100 + 5$, 2) $215 + 4$, 3) $327 + 5$, 4) $436 + 23$, 5) $545 + 7$, 6) $549 + 28$, 7) $657 + 68$, 8) $298 + 5$, 9) $376 + 38$ ($376 + 30 + 8$), 10) $584 + 97$, 11) $657 + 128$ ($657 + 100 + 20 + 8$), 12) $786 + 147$ ($786 + 100 + 20 + 20 + 7$). Звернути особливішу увагу на вправи чисел, що в них приходять посередині зера, бо це для дітей трудніші партії. Н. пр.: 1) $308 + 147$ ($308 + 100 + 40 + 7$), 2) $406 + 378$, 3) $596 + 209$ ($596 + 200 + 4 + 5$), 4) $680 + 106$.

Віднімання до 1000.

Віднімання також переводимо поступенно. Наперед повними сотками і десятками, відтак від чисел трициферних віднімати числа одноциферні, двоциферні і вкінці трициферні, поступаючи від легшого до труднішого. Так напр. вправляємо:

1) $205 - 5$,	2) $117 - 17$,	3) $349 - 49$,
4) $412 - 10$,	5) $536 - 30$,	6) $654 - 50$,
7) $314 - 5$,	8) $242 - 8$,	9) $563 - 9$,
10) $242 - 13$,	11) $563 - 25$,	12) $781 - 56$,
13) $600 - 200$,	14) $738 - 100$,	15) $857 - 157$

При переступленні соткового порога радимо собі в той спосіб:

Замість того, щоби рахувати напр.:

$$513 - 64 = 513 - 60 \text{ (отже } 10 + 50) = 453$$

$$453 - 4 = 449,$$

рахуємо простіше:

$$513 - 64 = 500 - 64 = 436$$

$$436 + 13 = 449$$

Множення до 1000.

При множенні треба стреміти до того, щоби діти опанували наперед техніку повними десятками. Це полегшить їм опісля множення більшецифреними числами.

Якщо множимо трицифрове число числом одноцифровим, то розкладаємо трицифрове число на його десяткові частини. Напр.:

$$4 \times 217 = 4 \times 200 = 800$$

$$4 \times 10 = 40$$

$$4 \times 7 = 28$$

$$4 \times 217 = 868$$

Множення двоцифрового числа числом двоцифровим переводимо також шляхом розкладання. Напр.:

$$23 \times 37 = 20 \times 37 \text{ (} 20 \times 30 + 20 \times 7) = 740$$

$$3 \times 37 \text{ (} 3 \times 30 + 3 \times 7) = 111$$

$$23 \times 37 = 851$$

Очевидно, малу табличку множення (до 100) вправляти інтензивно при кожній нагоді, щоб дитина опанувала її без надуми, а також докладати всяких зусиль, щоб дитина розумово опанувала велику табличку множення, якщо не на пам'ять, то все ж таки, щоб легко давала собі з нею раду.

Ділення і міщення до 1000.

Ділення і міщення в III. класі натрапляє на ту трудність, що двоцифрові й трицифрові числа, що їх ділимо одно- або двоцифровим числом, треба розкладати. Напр. числа 91 не зможе дитина поділити відразу на 7, але ділить наперед 70 на 7, а відтак 21 на 7. Тому треба з дітьми вправляти подільність чисел. Отже:

$$20, 40, 60, 80, 100 : 2$$

$$30, 60, 90 : 3$$

40, 80, 120 : 4

50, 100, 150, 200 : 5

60, 120, 180, 240 : 6 і т. д.

Якщо дитина потрапить добре розложити більше число й легко поділити, то поділ більших чисел не буде спричиняти труднощів.

Якщо дитина вправилася в розкладанні більше-цифрових чисел і в діленні через одно число, то опісля треба перейти до подібних ділань через число двоцифрне. Наразі ділити повними десятками:

200, 400, 600, 800, 1000 : 20

300, 600, 900 : 30

400, 800 : 40 і т. д.

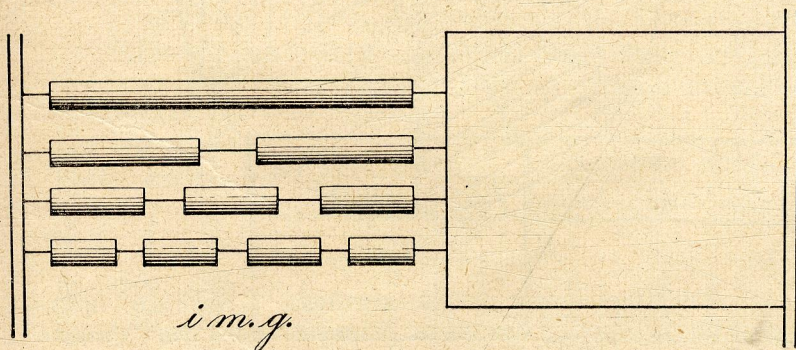
Д р о б и.

Дроби починаємо практично вчити вже від I. класу, бо тут діти добре розуміють, що це половина і четвертина.

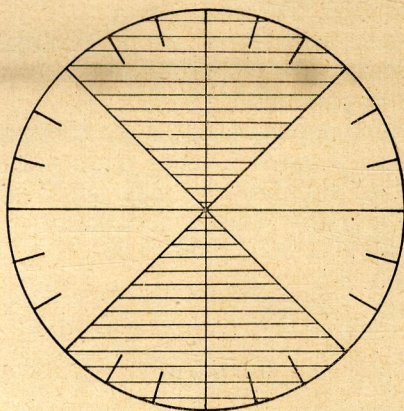
Однаке властиве поняття дробу на конкретах вводимо щойно від II. класу.

Дуже легко орієнтуються діти на чисельниках і знаменниках, опісля на додаванні (переміні дробів на цілості) і відніманні.

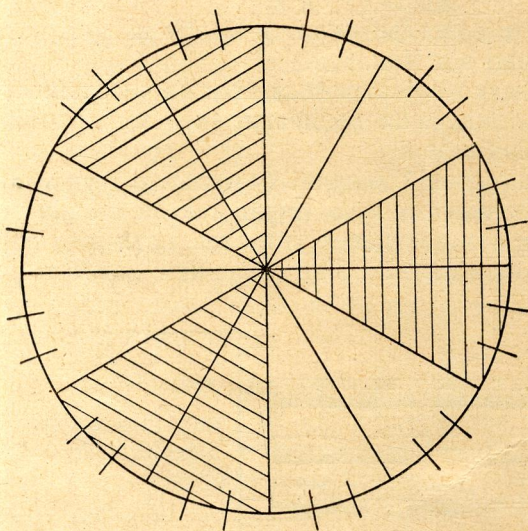
На рахунковій машині (чисельниці) унагляднюють дроби половинками куль (якщо такі половинки є). Крім того на дроти засувають порожні патички, яких один представляє цілість, а інші половини, четвертини і т. д.

Дуже наглядно й економічно можна унагляднити дроби на колах:

$\frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{8}, \frac{1}{24}$

$\frac{1}{2}, \frac{1}{4}, \frac{1}{3}, \frac{1}{6}, \frac{1}{12}, \frac{1}{36}$

Для відрізнення добре відтинки кола, що представляють дроби, означити різними красками (тільки

не переладовувати красок, щоб не виходило за пестро).

В II. і III. класі навчання дробів має тільки підготовчий характер і там приходить додавання і віднімання дробів тільки з рівними знаменниками.

Властиве орудування дробами (також з нерівними знаменниками) переносимо до IV. класу, де діти вже краще орієнтуються.

Добрі висліди дають вправи в переміні дробів на числа мішані і мішаних та цілих чисел на дробу й орудування ними.

Десяточні числа.

В IV. класі переходимо до опрацювання десятичних чисел.

Навчання десятичних чисел можна сперти на звичайних дробах.

Замість того, щоб сказати 1 зол. і $\frac{7}{10}$ зол., можна сказати 1,7 зол.

Цєю протинкою ділимо цілі числа від десятичних.

Найкраще і найнаглядніше зобразити суть десятичних чисел на метрових мірах, вазі, грошах і т. п.

Отже 1 м творить цілість.

$$\frac{1}{10} \text{ м} = 1 \text{ dm}$$

$$\frac{1}{100} \text{ м} = 1 \text{ cm}$$

$$\frac{1}{1000} \text{ м} = 1 \text{ mm}$$

Таким чином: 1 м 1 dm, 21 м 41 cm і 321 м 501 mm можна інакше написати так:

$$1 \text{ м } 1 \text{ dm} = 1\frac{1}{10} \text{ м}$$

$$1 \text{ м } 1 \text{ dm} = 1,1 \text{ м}$$

$$21 \text{ м } 41 \text{ cm} = 21\frac{41}{100} \text{ м}$$

$$21 \text{ м } 41 \text{ dm} = 21,41 \text{ м}$$

$$321 \text{ м } 501 \text{ mm} = 321\frac{501}{1000} \text{ м}$$

$$321 \text{ м } 501 \text{ mm} = 321,501 \text{ м}$$

Доступно дасться представити це дітям в десятичних числах на такій табельці:

Цілі числа і звичайні дроби:

Цілі числа			Десяточні дроби		
с.	д.	о.	десяті	сотні	тисяч.
1)	$1\frac{1}{10} \text{ м}$	1	1		
2)	$21\frac{41}{100} \text{ м}$	1	4	1	
3)	$321\frac{501}{1000} \text{ м}$	1	5	0	1

Такі табельки можна з дітьми рисувати частіше, щоби діти освоїлися з позиційними місцями десяточних чисел. Звернути увагу дітям на це, що в десятковій системі цілі числа збільшують позиційну вартість на ліво, а десяточні числа зменшують позиційну вартість на право.

Після докладного вияснення суті десяточних чисел вправляти з дітьми переміну іменових чисел на десяточні, щоби діти практично навчилися писати гроші, міри й ваги десяточними цифрами. Також треба вправляти переміну десяточних чисел на іменові. Дальше: вправляти в оцінюванні позиційної вартості десяточних цифр зглядом себе й у відношенні до цілих цифр.

Додавання і віднімання десяточними числами.

Додавання і віднімання десяточними числами навчити легко, бо в засаді воно відбувається так, як числами цілими. Тільки дуже вважати треба на правильне підписування. Очевидно і тут приходять трудніші моменти до вияснення. Треба вияснити напр. як додавати, якщо в одних додайниках є по одній десяточній позиції, в інших по дві і три, а в ще інших взагалі нема десяточних чисел, тільки цілі. Натомість є й такі числа, що в них нема чисел цілих, тільки самі десяточні.

Такі й інші випадки найкраще вияснити на відповідній табелі і там зрозуміють діти, чому десяточна протинка має бути все на середині і від неї числиться підписування цілих і десяточних чисел.

Звернути увагу, що десяточні числа починаємо додавати від найменших десяточних цифр, а десяточну протинку даємо в сумі там, де вона приходить і переходимо до чисел цілих.

Так само при відніманні десяточними числами є розмірно трудніші моменти, на які треба звернути пильнішу увагу. Якщо десяточний дріб у відємній більший, чим у відємнику, тоді при відніманні нема ніяких труднощів. Одначе треба привчити дітей, як мають порадити собі, якщо десяточне число відємної вартостево

менше, хоча позиційно рівне як у відемнику, якщо десяточне число відемної коротше від десяточного числа відемника або якщо у відемнику є десяточне число, а у відемній нема, тільки ціле число. Вкінці звернути увагу, що десяточну протинку даємо в тому місці, де вона приходить і переходимо до віднимання цілих чисел.

Множення десяточними числами.

Розмірно трудніша справа з множенням десяточними числами. Найлекше навчити дітей множити десяточне число цілим числом одноциферним, дво- чи більшециферним. Якщо множник перетиканий зерами, то це для дітей становить особливішу трудність. Тому велику увагу треба присвятити на приступне представлення способу множення десяточного числа десяточним числом з цілими числами, без цілих чисел, без зер і з зерами. На конкретних годі це наглядно представити. Зрештою це й не кінечне, бо діти так далеко вже дійшли в рахунках, що зрозуміють справу, якщо вона буде якслід вияснена на приступному рахунку. Все ж таки діти повинні запам'ятати собі основну підставу, що в добутку відтинаємо протинкою стільки десяточних місць, скільки місць було в множній і множнику разом.

Ділення десяточними числами.

Ділення десяточних чисел може бути через ціле число або через десяточне. Тому, що через десяточне число ділити не можна, то треба пересунути десяточну протинку в дільнику і перемінити таким чином десяточне число на ціле. Одначе звернути увагу, що те саме треба зробити з дільною, щоби вислід ділення був добрий.

До цього треба дітей наперед відповідно приготувати. Отже на конкретних прикладах виказати дітям наглядно, що вислід ділення не зміниться, якщо ми дільну і дільник помножимо або поділимо через одне й те саме число. Щойно на тих прикладах пізнають діти, що ви-

слід ділення не зміниться, якщо десяточну точку в дільнику пересунемо на одно, два, три чи більше місць на право (себто помножимо через 10, 100, 1000) і на стільки саме місць пересунемо десяточну точку в дільній (себто також помножимо через 10, 100, 1000). А якщо в дільній нема скільки десяточних місць, або взагалі нема десяточних місць, то додаємо зера. Опісля ділимо, як цілими цифрами, а якщо в дільній остала б десяточна протинка, то коли прийдемо до неї, мусимо десяточну протинку дати й у квоті.

Розклад залізничої їзди.

Тому, що час на розкладах їзди означений десяточними цифрами, то при нагоді, як вчимо дітей орудувати десяточними числами, треба також ознакомити їх з розкладом їзди, що має для кожного велике практичне значіння. Хоча ця справа не належить безпосередньо до рахунків, однаке кореляція предметів вимагає, щоби в той спосіб познакомити дітей з розкладом їзди залізницями.

Г е о м е т р і я .

Геометрія має таке велике практичне застосування, що без неї не обійдеться прямо ніяке ремесло, ніякий варстат праці — навіть ніяка людина. Тому на навчання геометрії треба вже в народній школі звернути відповідну увагу.

Пряма лінія.

Вже в **I. клясі** даємо дітям поняття про **пряму лінію**. Робимо це в той спосіб. Роздаємо дітям по 1 нерівній, обдертій з усіх сторін картці паперу. Кажемо дітям зігнути якнебудь цей папір. Витвориться пряма лінія. Діти водять пальцем по тім гострім канті і переконуються наглядно й „намацально”, що це пряма лінія. Діти винаходять прямі лінії в клясі (кант у вікон, у дверей, здовж і поперек лавки, здовж і поперек стола і т. п.). Відтак підносять зігнений папір до ока і дивляться

в продовження тої прямої лінії. Та лінія (від ока понал кант паперу) іде далеко в простори, понад хмари, в безконечність.

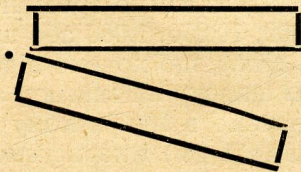
Мулярський прям (піон) — це також пряма лінія, тільки звисає згори надолину.

Діти лінійкою рисують на своїх зшитках прямі лінії поземі, прямовісні й скісні (як показує кант даху). Геометричні фігури повинні діти обов'язково рисувати лінійками та іншими приборами і таким чином заздалегідь заправлятися до акуратности.

Відтак для протиставлення рисують діти також лінії криві.

Кути.

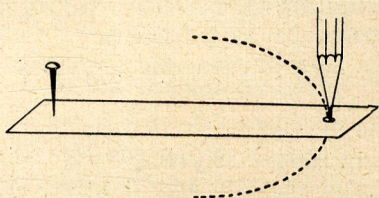
Після того, як дитина обізналася вже з простою лінією, переходимо до кутів (там, де стикаються 2 прямі лінії). Вишукуємо з дітьми різні кути в клясі й поза нею. На конкретах набірають діти поняття наперед прямого кута, відтак гострого, розверненого і т. д., пізнають рамена кутів і вершки та переконуються, що величина кута не залежить від довжини рамен. Добре приготувати з 2-ох скравків текстури або деревляних тоненьких листівок рухомі рамена кута (зв'язати легенько ниткою та вважати, щоб рамена не заходили на себе). Таким способом можна дітям унагляднити поширювання і звужування кута.

В І. клясі можемо дітей запізнати з квадратом і прямокутником (на витятих текстурах і паперах). Вишукуємо на них кути, вершки і т. ін. Також поняття кола не прийде трудно, бо діти мають нагоду стикатися з різними кружечками і колісцятками, повними і „порожніми” кулями продовж цілої науки в І. клясі.

Геометричні плоскі фігури.

В II. класі повторити матеріал з I. класи. Запізнаємо дітей з азбучною назвою ліній, кутів, квадрату і прямокутника. Вводимо метр (10 дм, 100 см). Вчимо рисувати коло при допомозі скравка грубшого паперу або текстури, який з одного боку пришпилюємо шпилькою, а з другого є маленька дірка на олівець. Тому, що діти в II. класі пізнали вже годинник і римські цифри, то з охо-

тою рисують в колах годинники зі вказівками і римськими цифрами і поглиблюють знання.

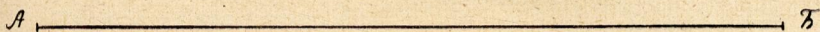
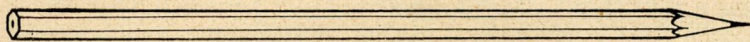
Через перетинання паперових квадратів, прямокутників і трикутників привикають діти до інших геометричних фігур, як ромб і це придасться їм пізніше.

Скала.

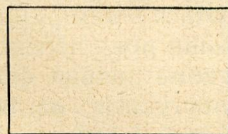
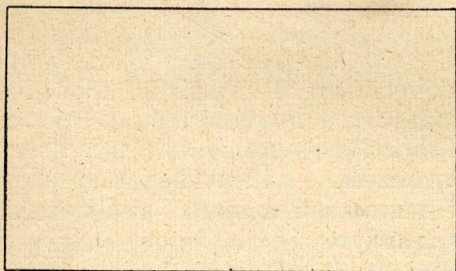
Вже від II. класи треба приготувляти дітей до зрозуміння скалі (поменшення й побільшення), бо це необхідне при дальшій науці геометрії (обчислення довжин, площ і тіл) та особливо ж при зрозумінні й відчитуванні мап.

Річ ясна, що дитині важко зрозуміти поменшення у відношенні 100.000, 10.000, 1.000 або навіть 100. Однак, якщо скажемо дітям, що хочемо відрисувати таблицю 2 м довгу і 1 м широку на зшитку, а що зшиток за малий і тому нарисуємо в 10-кратному поменшенні (за кожний 1 м візьмемо 1 дм) і нарисуємо в тому відношенні, то діти це зрозуміють. В той спосіб рисуємо стіл, шафу, крісло і т. п. Відтак на нарисованих предметах в поменшеній скалі провірювати їхню природну величину.

З черги вправляти поміри дециметрові на предметах у скалі центиметровій. І поволі можна перейти до зрозуміння скалі 1:100.

Скаля олівця 1:1

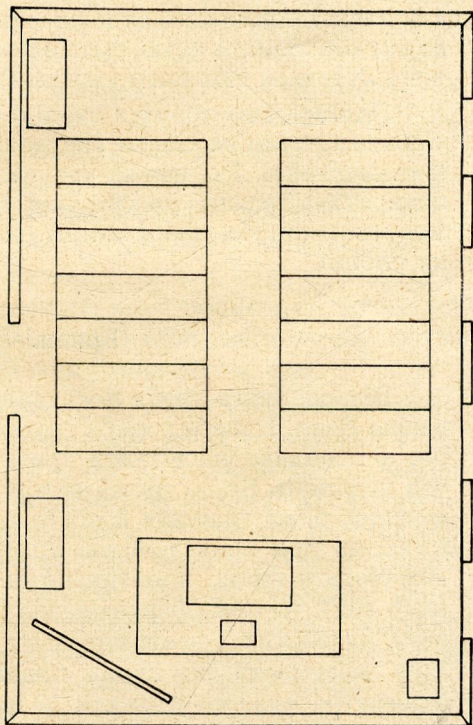

коробки сірників 1:2

коробки сірників 1:1

Скаля вікна 1:100

Плян шкільної кімнати
у скалі 1:100

З другої сторони вправляти би також побільшення, з початку 2-кратне, а відтак поступенно більшекратне.

Обчислення поверхні площ.

Якщо діти зрозуміли суть скалі, тоді легко освоюються з вимірами площ і тому вже в II. класі можна прикінці року перейти до обчислення поверхні простих геометричних фігур (квадрату й прямокутника). Треба поступати наглядно. Якщо діти зрозуміли, що то є 1 см^2 , 1 дм^2 і 1 м^2 , то витинаємо з паперу маленькі квадратові сантиметри чи дециметри й ними вимірюємо дану площу (квадрат, прямокутник), опісля переходимо до рисунку.

В III. класі поглиблюється матеріал перероблений в II. класі і поширюється новими поняттями. Напр. впроваджуємо поміри кутів степенями (вчимо зрозуміти будову кутоміра і як його вживати).

Поширюємо поняття скалі й переходимо до обчислювання площі не тільки квадратів і прямокутників, але й трикутників. Тут важна річ представити наглядно (на конкретах) будову трикутників та їх переміну на прямокутники, щоби таким чином унагляднити обчислювання площі.

Брили.

Більше уваги треба посвятити поняттю й обчислюванню брил. Наперед треба ґрунтовно обробити 3 виміри, а особливо висвітлити третій вимір на конкретах без дефініції. Бо ж третій вимір може мати різне примінення, різне значіння й різну назву (висота, глибина). І так, як при обчислюванні поверхні площ треба було вимірювати площі повитинаними квадратовими мірами (дм^2 , см^2), то при обчислюванні об'єму брил треба вживати маленьких 1-центиметрових шестистінників. Якщо діти зрозуміють, що здовж одної грани шестистінного дециметра можемо уложити 10 см^3 , а до прикриття дна

1 дм³ треба 100 см³, то вже легко зрозуміють, що в цілому 1 дм³ поміститься 10 верстов по 100 см³, цебто 1000 см³. (Гляди стор. 47).

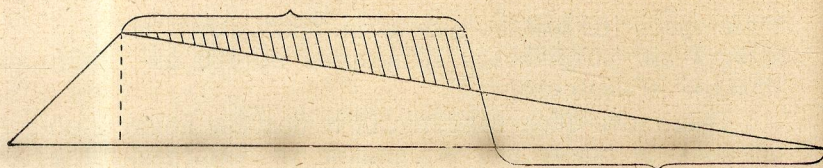
Якщо діти опанували як слід те основне поняття обчислювання об'єму шестистінників, то обчислення граняка і прямокутника не представлятиме великих труднощів. Дальше вчимо рисувати сітку брил.

Многокутники й коло.

Якщо **IV. класа** має дати заокруглене знання, то необхідно перебрати ще обчислення площ многокутників (ділити на трикутники) і кола.

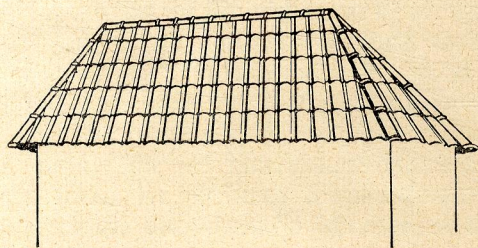
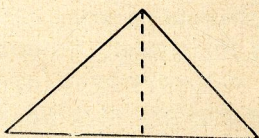
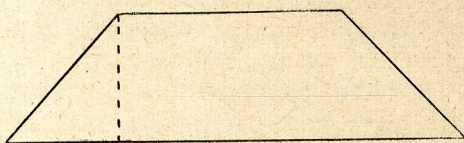
При обчислюванні площі кола поступаємо ось як: Вітинаємо з картону 2 кола однакової величини. Одно коло лишаємо, а друге коло в лучах (променях) розтинаємо (з осередка) на дрібненькі витинки (трикутники) і розтягнемо на одній нитці. Тоді діти переконаються наглядно, що коло властиво складається з величезної кількості вузеньких трикутників, звернених вершками до середини, а підставою тих трикутників є обвід кола. А що поверхню трикутника обчислюється, коли підставу помножимо через половину висоти, тому й поверхню всіх трикутників дотичного кола обчислимо, якщо всі їхні підстави (отже обвід кола) помножимо через половину висоти, цебто половину луча (проміння).

Найбільше скористають діти при практичних помірах подвіря, городу, будівляної площі, шкільних і господарських будинків і предметів, а також при уживанні інших конкретів (а не дефініцій чи правил). Напр., дитина легко може забути правило, що площу трапеза обчислюємо, якщо оба рівнобіжні боки до себе додамо й суму помножимо половиною висоти. Одначе, якщо траpez витнемо з паперу, переділимо його на 2 частини і зробимо з нього трикутник зі спільною підставою обох рівнобіжних ліній трапеза, то дітям стане ясно, чому так, а не інакше обчислюємо поверхню трапеzu.

Бо якщо дитина вибубнила правило, а відтак його забула, то не дасть собі ради, якщо хтось не нагадає їй того чи іншого правила. Одначе, якщо дитина сама кроїла, сама зіставляла таку чи іншу геометричну фігуру і таким досвідним шляхом навчилася обчислювати поверхню, то легко відтворить собі на випадок потреби.

Дуже важна справа унагляднення. При геометричних обчисленнях унагляднювати рисунками (а якщо можливо, то таки моделями) і то найкраще подвійно. Маю напр. обчислити поверхню даху, то рисую справжній дах, а крім того відповідні геометричні фігури.

Найважливіше зі стереометрії.

В практичному житті стереометрія приходить дуже часто, а в деяких випадках таки постійно. Тому тим дітям, що кінчать з народньою школою свою шкільну освіту, необхідно подати способи обчислювання таких стереометричних фігур, що найчастіше приходять у практиці.

Про шестистінники й прямокутні були мова вище у відступі „Брили”. Багато обчислень можна робити на підставі цих простих стереометричних фігур: містоту скрині, чи пивниці, чи якоїсь прямокутної ями (напр. скільки м^3 викопано землі і скільки прийдеться заплатити за викопання тієї ями й вивезення землі?).

Одначе чимало наших людей є зайнятих при воженні шутру, при товченні й складанні каміння в остриці (піраміди). Треба ж подати їм приступний спосіб, щоб вони самі вміли обчислити собі, скільки того каміння натовкли й зложили чи навезли шутру, щоб їх підприємець не ошукав.

Пісок зсипують у формі стіжка гострого чи стятого, отже треба обчислити, скільки там є м^3 . Стіжок сіна продає чи купує господар і хоче знати, скільки в ньому є м^3 . Тому було б вказаним, щоб народня школа подала легкий спосіб, як обчислювати гострий і стятий стіжок

Чимало наших людей працює в лісі, стинає та обробляє дерево, відтак його перевозить до тартаку, чи кудись на склад або на залізницю. Платять від м^3 . Тому необхідно знати, як обчислювати об'єм дерева рівного з обох боків і з одного боку грубшого, а з другого тоншого.

Чимало людей зайнятих при таких працях виявляло охоту ходити на спеціальний курс, щоб тільки навчитися тих для них необхідних практичних обчислень. Тому добре й хосенне діло зробить школа, яка своїх учнів навчить тих речей, бо її абсолюенти дадуть собі у світі раду.

Рахункові задачі.

Вже від І. кляси треба завдавати дітям текстові задачі. Бо хоча головним завданням науки рахунків у І. клясі і в 3 нижчих клясах є властиво вправи числами аж до змеханізування, то дитині годі обертатися тільки у сфері відорваних абстрактних чисел; треба ж не зовсім стравну рахункову потраву „омастити” відповідними конкретними задачами, пристосованими до рівня дітей.

Задачі укладати з життя і з оточення в рамках дійсності. Отже не подавати фантастичних цифр щодо цін, щодо простору, щодо часу і т. ін., тільки придержуватися норм даної кон'юнктури.

Задачі повинні мати практичний характер і заторкати проблеми життєві, суспільні, господарські, промислові і т. ін. Окрему увагу треба в задачах присвятити нашій кооперації, нашим щадничим і позичковим касам, нашому молочарству, годівлі худоби й збутові господарських плодів і т. ін. й т. ін., щоби таким чином діти вчилися давати собі раду в кожній ситуації серед їхнього оточення.

При виконуванні рахункових задач треба вважати, щоб діти докладно опанували суть справи, отже зрозуміли задачу. Якщо зрозуміли, то щоб найшли спосіб чи способи, як її розв'язати, а першим вступом до того є: вміти рахунково записати собі дотичну текстову задачу. Якщо дитина зможе бездоганно рахунково записати дану текстову задачу, то й є надія, що її розв'яже. І тут знова треба звернути увагу так на загальне розуміння даної рахункової проблеми та ходу її розв'язання, як і на само випрацювання, чи на поодинокі рахункові ділання. Бо можуть бути випадки, що дитина прекрасно зрозуміла дух задачі, найшла влучний, відповідний підхід до її розв'язки, а тільки в якомусь рахунковому діланні помилилася й вислід вийшов фальшивий. Друга знову дитина не зрозуміла задачі, ані, очевидно, не найшла відповідного шляху до її розв'язання, хоча самі рахункові ділання виконала без похибки. Тому учитель не

може трактувати обі ці задачі однаково, шабльоново, тільки індивідуально треба підійти до праці одної й другої дитини.

Добрі висліди дають текстові задачі, придумувані самими учнями, бо причинюються до загострення ума й ініціативи.

НІМЕЦЬКА МОВА.

Користь з науки німецької мови.

Безпосередньої користи й необхідної потреби науки німецької мови, здається, не треба доказувати. Можна напровадити тисячі причин і конкретних прикладів з життя, взаємовідносин культурних, економічних, промислових і практичних, які доказують велику користь, а в численних випадках таки необхідну конечність знання німецької мови.

По тій причині вже перед світовою війною на навчання німецької мови звертали велику увагу й наука німецької мови була обов'язковим предметом в народній школі. Тільки з політичних причин польські правлячі чинники ще за Австрії усунули в Галичині навчання німецької мови з народніх шкіл нижчого типу (сільських), проти чого гостро протестували умандатовані відповідальні чинники українського громадянства і саме українське громадянство й домагалися, щоб привернути навчання німецької мови як обов'язкового предмету в усіх навіть найнижче зорганізованих сільських народніх школах в Галичині. А покищо там, де не можна було вчити дітей німецької мови в прилюдній народній школі, старалися українці вчити її приватно. Натомість на Буковині навчання німецької мови було обов'язковим предметом в усіх народніх школах без ніякого обмеження й українське громадянство дуже радо користувалося тим в повній основі з великим успіхом і користю

За польської влади заборонили науку німецької мови з політичних причин не тільки як обов'язкового, але навіть як надобовязкового предмету в усіх прилюдних

і приватних народніх школах. Також українська „Рідна Школа” не могла тоді для українських дітей — супроти категоричної заборони польської влади — вводити навчання німецької мови у своїх приватних школах, бо це викликало б було найгостріші репресії й необчислимі наслідки зі сторони польської шкільної влади. Тому радили собі так, що допускали приватні лекції (т.зв. „збірні лекції”), які відбувалися щойно після приписаних планами годин науки. Ті „збірні лекції” навчання німецької мови користувалися великою фреквенцією дітей і великою симпатією зі сторони цілого українського громадянства.

Тепер внаслідок світових подій стала для нас справа навчання німецької мови ще більш актуальною, чим це було до війни. Тепер нема вже того гамуючого чинника, що не допускав би української дитини до науки німецької мови. Тому навчання німецької мови як обов’язкового предмету необхідно ввести в усіх українських народніх (і очевидно середніх і фахових) школах без ніякого обмеження.

Питання тільки, від котрої класи (котрого річника) починати навчання німецької мови, щоб це найбільше відповідало природному розвиткові української дитини.

Коли починати науку німецької мови?

Засадничо було б найкорисніше починати науку німецької мови в народній школі якнайвчасніше по тій причині, що мала дитина має велику вразливість на звуки чужої мови і нахил наслідувати й охоче наслідує голоси звірят і людей. Те, що старшому приходить дуже важко, є для дитини дуже легке. Також мовна пам’ять у малих дітей є більша, чим у старших.

Одначе тут заходять деякі непоборимі труднощі. Дитина приходить до школи з малим засобом слів і понять в рідній мові. Завданням школи є поширити малий засіб слів і понять та усистемізувати їх, а в деяких сто-

ронах і випадках таки прямо навчити дітей поправно говорити рідною мовою. Це не дасться досягнути в одному році науки, на це треба найменше двох років. А починати вчити німецьку мову одночасно з українською в часі, коли ще дитина не володіє своєю рідною мовою або вчити німецьку мову перед українською з педагогічних причин річ недопустима. Бо ж вже Амос Коменіус зазначив, що вчити чужу мову, заки дитина не опанує своєї рідної — це те саме, що вчити дитину їздити на коні, заки дитина навчилася ходити. Отже нормально починати би науку німецької мови з початком III. класу (III. річник науки).

Як уладити народне шкільництво, щоби навчання німецької мови припадало вже на як мога наймолодші літа, коли дитячий ум до того найкраще розположений? — За Австрії і в початках за Польщі обов'язок шкільної науки починався зі скінченням 6. роком життя дитини. Щойно пізніше Польща ввела обов'язок шкільної науки з укінченням 7. роком життя — з ощадностевих причин, щоби таким чином не треба було побільшувати для одного річника учительського персоналу, дбати про поширення шкільних будинків, про шкільні прибори і т. п. Тепер нема причини й даліше починати навчання щойно з укінченням 7. роком життя, але навпаки, необхідно звернути до передпольських норм, щоби починати навчання вже з укінченням 6. роком життя. Цей вік відповідає вповні дитячому розвитку, а таким навчання німецької мови можна буде нормально зачати з III. класу, щоби з укінченням 8. роком життя. І це для навчання дитини чужої мови найкращий вік. З другої сторони дитина опанувала в I. і II. кл. найосновніші елементи української мови й тому має вже відповідну підбудову. Дитина вже має ясні поняття про всілякі предмети свого оточення та про найпримітивніші чинності й тому не треба звертати уваги і на предмет і на слово, а тим самим розпорошувати й ослаблювати увагу, тільки дитина зверне увагу на саме вже слово, його вимову й звук та легше (механічно) собі його запам'ятає.

Як братися до науки німецької мови?

Кожна мова має свої звуки, свою вимову, які нераз важко даються означити буквами. Дальше з тої самої причини одні й ті самі букви в одній мові — мають інший звук в другій мові. Особливо ж величезна різниця між українським і німецьким означуванням звуків буквами та між українською й німецькою вимовою букв.

Метою навчання німецької мови є не тільки, щоб дитина розуміла ту мову й могла читати по німецьки, але й щоб могла говорити тією мовою наскільки можна так, як говорять самі німці, бо ж це мова сучасна, жива. (Натомість при навчанні мертвих мов ходить нам про те, щоби читати твори старинних авторів в оригіналі, а не говорити з кимось на тій мові).

При навчанні живої мови найважливіше, щоби дитина правильно схопила звуки чужої мови, а відтак, щоби ті звуки могла поправно відтворити. Отже тут найбільш активні: вухо й органи мови. Натомість орган ока (схоплювання букв і взагалі письма і друку) в першому почині навчання є менше активний. Щоби довести до правильної поправної вимови, необхідно пильно вправляти органи слуху й мови. Ухо, щоби було вразливе на звуки і відтінки німецької мови й органи мови, щоби ті звуки докладно віддати.

Тому **порадно, щоб діти в перших кількох тижнях зовсім не вживали книжки, а тільки, щоб учитель з ними „говорив по німецьки”.** Діти мусять **вслухатися** у звуки німецької мови, навчатися одну-дві легенькі німецькі пісні й таким чином несвідомо **схоплять дух й характер мови.**

Якщо діти вже „освоїлися” з німецькими звуками й німецькою вимовою і відповідно вправили в тому напрямі свої мовні органи, тоді можна приступити до науки **письма й читання.** Тоді те, що діти поправно вимовляють по німецьки, вони напишуть і читатимуть правильно так, як вимовляли. Якщо — навпаки — учитель вчить наперед німецької азбуки й узагалі по німецьки писати й читати і щойно на тій підставі творити слова,

речення й узагалі говорити по німецьки, то заходить оправдана небезпека, що українська дитина буде німецькі букви читати так, як українські, можливо з деяким уподібненням (більшим або меншим) до німецької вимови, але ця вимова ніколи не буде чисто німецька, бо дитина буде занадто під впливом своєї рідної мови. Таким чином дитина „заучується” (wird verlernt) і треба великих зусиль в пізнішому житті, щоби „відучилася” від неправильної німецької вимови (з українська) і вправилася до дійсно німецької вимови.

Перші лекції науки німецької мови.

Перші вправи мусять спиратися на конкретних зокруженні дитини в школі, дома, городі, саді, селі, чи місті, в родині і т. ін. Учитель показує на стіл і каже:

— **Das ist der Tisch!**

Показує на лавку і каже:

— **Das ist die Bank!**

Показує на вікно і каже:

— **Das ist das Fenster!**

Діти повторюють це поодинокі, а відтак і разом, щоби це слово вбилося в пам'ять.

Відтак відпитує, показуючи по черзі на стіл, лавку, вікно:

— **Was ist das?**

Опісля поступенно поширює речення новими німецькими назвами з оточення, а діти — часто повторюючи слова і відповідаючи на питання — присвоюють собі їх і вчать ся лучити їх у легенькі речення. Дуже добре вживати до обговорення образи.

Науку вести так, щоби зовсім не уживати при цьому української мови. Таким чином учитель витворить у класі **німецьку атмосферу**. Дитина мимохіть вчувається в духа німецької мови до того ступня, що буде **думати** відразу по німецьки — а не щойно перекладати з української мови на німецьку — та інтуїтивно відчуже значіння того чи іншого слова чи звороту. Таким же шляхом ішов чейже процес науки рідної мови!

Велику прислугу при навчанні німецької мови може віддати добрий грамофон з добірними методично підобраними пластинками (голос мусить бути чистий, виразний, без ніяких шумів), з вимовою слів, з розмовами, піснями, хорами і т. ін. Такий добре використаний грамофон також багато причинюється до витворення німецької атмосфери в класі.

Писання й читання по німецьки.

Щойно тоді, як учитель набере переконання, що діти вже зжилися з духом і характером німецької мови й настільки вправили мовні органи, що німецька вимова не справляє вже їм труднощів — переходить учитель до науки читання й писання, очевидно, наперед латиною, а опісля готикою.

Букви називати й вимовляти тільки по німецьки. Найбільша трудність в неправильному вживанні у нас деяких німецьких букв, як напр. „e“, „ee“. Звичайно вимовляють його помилково як українське „e“. Тимчасом цю букву треба по німецьки вимовляти так, як українське „и“. Тільки перед „r“ німецьке „e“ вимовляється як українське „e“. Очевидно і тут є різні відхилення. Напр. родівник „der“ інакше вимовляється як „mehr“ (більше) або „das Meer“ (море), — „der Herr“ (пан) інакше як „das Heer“ (військо). Такі нюанси не дасться описати, ані означити, в них треба вслухатися, їх треба відчувати й відповідно вправити мовні органи, щоб їх як слід вимовити.

Дальше немило вражає дуже неправильне вживання „l“. Тому, що в українській мові є подібні два звуки: тверде „л“ і м'яке „ль“, українці вимовляють звичайно помилково німецьке „l“ як українське „ль“. Тимчасом в німецькій мові взагалі нема букви „ль“, тільки „л“. Правда — це „l“ вимовляють німці трохи менше твердо, як українці своє „л“, однак навіть українське тверде „л“ буде багато більше зближене до німецького „l“, чим м'ягоньке „ль“. Воно прямо разить німецьке вухо.

Дуже трудна річ віддати вірно різні перезвуки (Umlaut). Отже „ö“ і „ä“ вимовляються дещо подібно як українське „и“ з маленьким нахилом до „е“, одначе одне і друге відмінно, але ніколи не можна вимовляти їх як українське „е“. Також трудно віддати українцеві німецьки перезвук „ü“. Його звук не відповідає мяккому українському „і“, тільки треба його вимовляти дуже твердо так, що мається вражіння, начеб у тому „і“ була якась нотка з українського „у“ та „о“. Натомість німецьке „ie“ вимовляється мяко й довго, подібно, як українське „і“ (навіть довше). Між подвійним „ai“ (der Kaiser) і „ei“ (mein) є тонка різниця, одначе оба ці звуки подібні загальному до українського „ай“, (але ніколи до „ей“!). Знова перезвуки „äu“, „öu“ і „eu“ уподібнюються загально до українського „ой“ хоча кожне з них має свій характеристичний звук, в який треба добре вслухатися українцеві, щоби його вірно віддати. Одначе ніодин з тих перезвуків не вимовляється як українське „ай“, яке українці помилково так часто уживають.

З приголосівок німецьке „s“ не вимовляється в правилі як українське „с“, тільки як українське „з“. Хоча є й виїмки, але тільки виїмки. Натомість німецьке „z“ вимовляється як українське „ц“.

Німецьке „c“ в розумінні українського „ц“ не приходить, а вживають його часом замість „k“ або у здвоєному k; замість „kk“ пишуть „ck“.

На українське „с“ мають німці кілька букв, як кругле готицьке „s“, відтак подвійне „ss“, „ß“ і „sz“. Кожна з тих букв має свою спеціальну краску звуку, але в загальному всі вони дещо подібні до українського гострого „сс“.

На окрему увагу заслуговує подвійне „sp“ і „st“, які в загальному вимовляються як українське „шп“ і „шт“, хоча є й інші відтінки.

Деякі подвійні букви в німецькій мові означають продовження, напр.: „ee“ (ausleeren), „rr“ (ausharren), „mm“ (kommen); одначе подвійне „ll“ (der Knall), „tt“ (das Brett) або „ff“ (der Pfiff) означають вже ско-

рочення. Буква „h“ долучена до голосівки не вимовляється, тільки означає продовження тієї голосівки.

Це були б дуже загальні завваги до правильної вимови важніших німецьких букв, бо докладно описати краску звука тої самої букви в різних її позиціях і приміненнях — неможливо. Це можна схопити тільки практично довгим вслухуванням і тренуванням.

Діти пишуть і читають наперед ті слова, звороти й коротенькі речення, які вже добре присвоїли собі продовж перших кількатижневих „німецьких розмов“ без книжки. Уважати, щоби читаючи вимовляли слова правильно німецькою вимовою, а найважніше, щоби не попадали під вплив української вимови, бо опісля дуже важко унезалежитися.

Німецькі читанки для українських дітей повинні бути численно ілюстровані, щоб по змозі унаглядити обговорюваний текст. Все ж таки перед кожним читанням якогось уступу учитель підготує дітей, вияснюючи в приступний спосіб слова і звороти у взаємному відношенні.

Після статаричного читання слідує конверсація й на закінчення якась маленька письменна вправа. Порадно також вправляти курсоричне читання (особливо ж пізніше), уважаючи передовсім на правильну виразну вимову.

Вірші, загадки, приповідки, а навіть коротенькі анекдоти виучувати дітей на пам'ять спочатку таки в школі (опісля добре оброблені можна задавати й до дому, але не переладувати!) і заставляти їх виголошувати. Таким чином діти набирають відваги й певності себе.

Як збагачувати німецький словник дитини?

Якщо дитина схопила дух і характер німецької мови, то найважливішою справою буде збагачувати німецький словник і рівночасно вправляти набутими словами. Цю працю треба вести систематично від самого почину аж до опущення школи.

Очевидно, початкову науку треба починати від конкретів та оточуючих явищ, бо дитина на тому ступні ще нездібна до абстрактів. При збагачуванні слів треба вправляти їх вживання в речення та звороти. Вразливість прийняття образів, нахил наслідування й добра пам'ять дитини на тому ступні влегшать учителеві ту науку. Тільки тематику треба брати з оточення й зацікавлення дитини (отже: оточення в самій класі, що ми робимо в школі, тіло людини, а саме: голова, рука, нога, око, вухо і т. д., одяг, вік, вулиця, село чи місто, річка, став, риби, квітниця, сад, ліс, а далі пори року, відповідна праця в полі, вирощування чи фабрики, заняття вдома і т. ін. й т. ін.).

Якщо діти вже настільки поступили в науці, що можуть зрозуміти коротеньку казочку, малесеньке оповідання, чи якусь цікаву анекдоту, то треба підібрати відповідні легені. Якщо є до них готові ілюстрації, то добре, якщо ні, то було б вказаним кількома чертками нарисувати дітям одну, дві чи три сценки з дотичного оповідання чи казки, бо на нарисованих чи намальованих на образку „конкретах” легше уявити, а дітям згадати німецьке слово. Решту німецьких слів, що луcaть зі собою ті конкретні поняття, або виявляють якусь чинність чи якусь прикмету, догану або похвалу, діти зрозуміють інтуїційно так, як це несвідомо „навчилися” розуміти в рідній мові.

Тут помагає безнастання вправа. Питає учитель, питають діти, а другі діти відповідають і таким чином починається практична конверсація. Бо не досить дитині слухати; вона ж мусить сама говорити. Це те саме, що плавання, або гра на якомусь інструменті. Щоби навчитися плавати чи грати на якомусь інструменті, не досить дивитися чи слухати, але треба й самому пробувати плавати чи грати. Тому навіть найкращий грамофон не заступить учителя, живого слова.

Чи записувати нові німецькі слова? Утримувати незнані слова на папері, щоб докладніше їх запам'ятати або й повторити — річ хосенна. Треба тільки перестерігти перед бездушним „вербалізмом”. Тому добре лу-

чити нові слова з другими у форму коротеньких висловів, зворотів чи речень. Таким чином те нове слово набирає значіння конкретного, бо дитина бачить відразу, в якій формі й як його вжити та не потребує бездушно „кувати напам'ять”.

У вищих ступнях науки збільшують діти засіб німецьких слів також шляхом відповідно підібраної й добре використаної лектури.

Чи потрібна грамати́ка?

На найнижчому ступні не можна вживати граматики, як основи навчання чужої мови. На тому ступні діти не свідомо, тільки шляхом наслідування освоюються з деякими граматичними конструкціями, цебто вчать ся говорити поправно граматично, хоча самі не здають собі справи (і того навіть не треба!) про якісь граматичні правила та їхнє практичне примінення. Отже діти несвідомо присвоюють собі граматичні форми і шляхом вправ несвідомо відчуватимуть, чи хтось говорить правильно, чи ні. І це є властивий, природний шлях навчання німецької мови в народній школі.

Одначе це ще не виключає, щоби дитині, яка вже має деяку практичну вправу у правильному вислові, закріпити чи так сказати б — заокруглити це практичне знання очеркненням простих граматичних понять і евенуально правил в найпростішому виді (речення, підмет, присудок, іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, відмінки часу, ступенювання і т. ін.), спочатку очевидно тільки шляхом назви без дефініцій.

Це необхідне для полегші у практичних мовних вправах (напр.: „Sage dasselbe in Mehrzahl!“, або „Sage dasselbe in Vergangenheit (або) Zukunft!“).

Отже навчання граматики німецької мови в народніх школах не може бути самоціллю, ані навіть головним засобом навчання, але віддає добру прислугу як помічний засіб при практичних вправах в мові й письмі

Пісні, забави, інсценізації.

Навчання німецької мови в народній школі треба старатися так уладити, щоби викликати в українській дитині якнайбільше зацікавлення, а вслід за тим і замишування до німецької мови.

Одним із найкращих і найпевніших засобів — це пісні, забави та інсценізації. Особливо ж пісні! Дитина нераз не має відваги сказати слова по німецьки, бо боїться, що скаже зле і будуть з неї сміятися. Одначе, якщо діти затягнуть гарну, охочу німецьку пісеньку, то й найнесміливіша дитина прилучиться й співатиме з другими. А раз переломила в собі несміливість — то легше звикне й до звичайної щоденної мови. Теж і це важне, що дитина, співаючи, вимовляє німецькі слова голосно й виразно і з ними освоюється.

Забави з німецьким текстом — це динаміка, яка прискішує опанування дітьми німецької мови. Такі забави, як „Häschen in der Grube“, або „Ich bin ein Musikant“ прямо захоплюють дітей. Забавляючися „по німецьки“ — діти зовсім не відчують „тягару“ науки німецької мови. Опановують її і призвичаються до неї зовсім не свідомо, без ніяких труднощів.

Інсценізація поезій чи прозових уступів в українській мові починається до унагляднення і зрозуміння, розбуджує фантазію, виробляє смак і дана річ куди глибше западає в пам'яті. Без порівняння ще більше значіння має інсценізація при науці німецької мови. Це один із найкращих сконкретизованих засобів уприступити дітям навіть доволі абстрактні речі безпосередно в німецькій мові.

Образи, грамофон, радіо, кіно.

Як є змога, то порадно при науці німецької мови використати всі здобутки культури.

Найлегше роздобути образи. Порадно постаратися передовсім про такі образи, що наглядно представляють склад уст (а якщо можливо, то й усної ями, уло-

ження язика (чи він дотикає зубів, чи підноситься до піднебіння) при вимові таких чи інших характеристичних німецьких звуків. Це унагляднить дітям спосіб вимови.

Відтак стінні таблиці й образи, що потрібні як предмет до конwersації в німецькій мові. Такі образи чи таблиці не можуть бути переладовані дрібницями і повинні бути виконані першорядно. Вони повинні представляти унагляднювати характер німецьких країв і характер типів і носії їх мешканців та їх зайнять. Дальше повинні вони представляти важніші, доступні дітям німецькі осяги культури. Таким чином уведемо дітей в німецьке середовище й викличемо в клясі необхідну німецьку атмосферу.

У відступі „Перші лекції науки” була вже згадка про грамофон на службі навчання німецької мови. Грамофон було б вказано вживати в школі також з тої причини: На грамофонових пластинках наг्राють звичайно першорядні артисти й артистки німецького слова. Їхня вимова звучна, поправна й дитина привикає до такої властивої доброї вимови. Дальше важне й це, що там є різні голоси (мужчин, жінок, дітей) і дитина має змогу слухати німецьку вимову у різних виконаннях, а це має також велике практичне значіння, бо якщо дитина привикне тільки до вимови свого вчителя чи вчительки, то опісля нелегко зорієнтується і зрозуміє, коли до неї заговорить по німецьки хтось інший.

Одначе мусить бути передумова, що текст і вимова на грамофонових пластинках мусять мати загальнонімецький (літературний) характер, а ніколи не можуть бути якимсь діалектом чи спеціально якимсь льокальним виговором.

Було б найідеальніше, якщо до методично уложених підручників німецької мови для українських дітей були б спеціально награні для деяких вибраних уступів у прозі, для деклямацій і пісень, діалогів і т. ін., грамофонові пластинки. Це дуже причинилося би до доброї однастайної німецької вимови на цілому просторі укра-

їнських земель в краківському Генерал-Губернаторстві та улегшило б працю вчителя.

Радіо вже віддавна було на услугах школи. Укладали відповідні шкільні радієві програми, діти з захопленням слухали й багато користали з того геніяльного винаходу. Радіо при навчанні німецької мови має подібне значіння як позашкільна лектура в шкільній науці. Радіо виводить дитину поза шкільні мури й дає її змогу мати зв'язок зі світом.

Не менше важним чинником у практичному навчанні німецької мови є німецькі говірні фільми, бо відразу представляють і відповідне окруження й образи з німецького життя й правильну вимову. Дитина бачить, як те все відбувається перед очима: склад і рухи уст, вираз лиця і т. ін. та має змогу наслідувати. Очевидно було б пожадане, щоби тематика таких фільмів для української молоді була відповідно й систематично дібрана й виконання було бездоганне. Одначе на випадок недостаті таких спеціально для навчання німецької мови дібраних фільмів можуть добру службу зробити й другі німецькі добрі фільми, що надаються до висвітлювання для молоді.

Очевидно з кін може користати тільки переважно міська молодь, натомість сільській молоді треба дати змогу користати з виїздних мандрівних пропагандових і освітніх німецьких кін.

Вправи в німецькому писанні.

Щоби дитина могла поправно писати по німецьки, треба, щоби передовсім докладно вслухалася в поодинокі звуки німецької мови й уміла ті звуки перелити на письмо. В тій цілі між живим словом а писаною буквою мусить дитина бачити тісний зв'язок. Після того йде вправа руки, а далше вправи у поправному граматичному безпохибковому писанні.

На першому ступні науки мусить учитель уважати, щоби як мога слухово-звукові вражіння вязати зі зоровими. Отже після низки вправ учитель пише той звук

чи те слово на таблиці, а діти переписують до своїх зшитків. Це є перший ступінь переписування, коли слухові і звукові враження лучаться зі зоровими і творять один слухово-письменний зв'язок. На тому ступні зайво розводитися над правилами німецької ортографії. Це для дитини за трудні справи. Кажеться прямо: „Das schreibt man so!“ і на цьому кінець. В причини не входимо. А дитина шляхом вправи і наслідування без правил навчиться ортографічно писати. Не шкодить, якщо діти час до часу відписуватимуть по кілька речень найрадіше з поправно (гарним каліграфічним письмом і очевидно без похибок) написаного німецького тексту. Опісля можна давати відписувати по кілька речень із друкованого. Одначе тієї писанини не сміє бути за багато. Не можна ж томити дітей переписуванням цілих сторін!

Вже на першому ступні можна з дітьми вправляти диктати. Одначе для того мусять діти мати вже деяку вправу. Зрештою диктат на першому ступні може мати тільки навчальний характер, а не провірний (який можна вживати на вищих ступнях науки). Отже учитель в обсягу знаних німецьких слів диктує дуже поволі й виразно (як мога вибиваючи кожний звук — кожную букву), а діти пишуть. Не перешкаджати, якщо дитина при такому писанні потихеньки (під носом) вимовляє одночасно слова. Це навіть добре й побажане, бо таким чином враження звуку краще злучаться зі зоровими враженнями в одну цілість і будуть триваліші. — У вищих класах учитель дає провірний диктат, щоби переконатися, хто й як опанував німецьку ортографію, а хто й які має ще недостачі. Після такого диктату не порадно відкладати поправки на довший час (на кілька тижнів), але порадно зробити поправу як мога скоро, ще „за свіжої пам'яті“.

На першому ступні давати якнайчастіше задачі у формі систематично уложених кількох (двох-трьох, найбільше чотирьох) питань з обсягу переробленого й докладно дітям відомого матеріалу. Очевидно, необхід-

но з дітьми переробити у школі відповіді на ті питання, бо ж інакше дитина не дасть собі сама ради.

Побажані також легкі граматичні вправи. Отже вправи у відмінах іменників самих і з прикметниками, степенювання прикметників, конюгація дієслів і т. ін., тільки не шабльоново, відірвано, але у звязку з іншими словами, зворотами й реченнями.

Писання з пам'яті (якогось вірша або й прози) давало добрі висліди.

У вищих ступнях переходити поволі до вільних тем з оточення дитини або відомих явищ (як напр. „Was macht der Landmann im Herbste?“). Дальше з практичних оглядів добре навчити написати по німецьки переписний листок, лист, рахунок за доставлені товари, замовлення, подання тощо.

П Р И Р О Д А.

Яка ціль науки природи в народніх школах?

Давніше ціллю науки було вивчити твори і явища природи живої й мертвої. Ввесь матеріал про природу був систематично зібраний у книжці. На підставі цієї книжки учитель навчив дітей і на тому кінець.

Тепер ціллю науки є пізнати природу безпосередно шляхом обсервації, прогульок і досвідів, щоб дитина зрозуміла явища природи. Отже діти повинні зазнайомитися передусім з будовою й життям оточуючих її звірят і рослин та з будовою тіла людини з углядженням гігієни.

Дальше народня школа має виробити у дітях замилювання до природи, зблизити дітей до світу звірят, витворити співчуття для звірят та пошану й любов до всіх творів природи, виробити орієнтаційний зміст в обсервуванні творів природи й природничих явищ.

Звертати увагу на практичну сторінку науки про природу, а саме: вказати дітям (на конкретах) на позитивні й шкідливі прикмети звірят, рослин і творів мертвої природи та на способи практично використати це все на службу людині. З другої сторони вказати, як устерегтися перед шкідливими впливами живої й мертвої природи та непригідних і непригожих явищ природи.

З огляду на дуже широкий природничий матеріал, який годі в цілості вичерпати в народній школі, народня школа повинна дати основи до дальшої самоосвіти та розбуджувати зацікавлення до популярно-наукової лектури.

Наука природи в класі й поза класою.

Є засада, щоб природу вчити безпосередньо в природі, цебто в середовищу, в якому живе рослина чи звірина, яка має бути предметом науки. Отже там, де є город, сад, ліс, поле, (а у великому місті, де є ботанічний город, звіринець чи акварій), то найкраще обсервацію і науку відбувати там на місці.

Одначе в деяких випадках навіть там, де є такі догідні умовини, краще науку деяких партій з природи перенести до класи, — якщо йде приміром про досліди над будовою рослин, або цвітостану, відтак деякі необхідні повторення. Річ в тому, що деякі нюанси треба для кращого схоплення й узагальнення плястично, переглядно й наглядно представити загальними чертами на таблиці, яку чейже годі носити зі собою всюди. Дальше діти мусять мати спокій і вигоду, щоб напр. розібрати дану цвітку, приглянутися будові й виглядові усіх її частин; до того треба більшого скупчення уваги, а на вільному повітрі це не завжди зручно. Там, де є шкільний город, там треба його використати основно. Незалежно від того в класі можна і треба обсервувати кільчення й ріст рослин.

На селі можна й треба обсервувати домашні звірята на місці їх перебування (в стайні, на пасовиську, при роботі), так само домашню птицю. Також легко обсервувати такі роди птиць, що гніздяться й перебувають близько людських осель (горобець, ворона, ластівка, бузьок-чорногуз тощо).

Натомість зайця, лиса, вовка, медведя, слоня чи жирафу годі обсервувати безпосередньо в природі. Якщо є звіринець, або приїздить менажерія, то треба використати нагоду й показати ті звірята живі. Одначе, якщо нема такої змоги, то треба задоволитися випханими звірятами (ссавцями і птахами), або образами. Отже — річ ясна — науку переводити в класі.

Життя різних оवादів (хрущі, муравлі, бджоли й інші) можна і треба обсервувати поза класою. Так само життя водних звірят (риби, жаби, раки, мякуни, водні

овади тощо) можна і треба обсервувати в терені. Одна-
че дуже побажано, щоб у кожній народній школі зро-
бити акварій, очевидно не екзотичних животин (золо-
тих рибок тощо), але рибок, мякунів, оवादів і личинок
та тих водних рослин, що живуть в довколичних ріках
і ставах. Очевидно тоді обсервація й наука відбувається
також в класі.

В класі й поза класом вчить учитель дітей о б с е р-
в у в а т и. Напр. перед лекцією про маєвого хруща діти
можуть обсервувати: коли появляються хрущі, на яких
деревах радо перебувають, а які минають, як держаться
на листках, як важко летять в порівнанні з мухою, ко-
марем, або метеликом, що їдять і чому вони приносять
шкоду.

В класі обсервують діти кільчення різних рослин
(фасолі, зерен збіжжя, зерняток овочів) і поступенний
ріст.

Поза класом можуть діти легко обсервувати, як
ластівки, ворони, бузьки будують собі гнізда, як опіку-
ються своїми писклятами тощо.

В шкільному городі діти зайняті систематично й
там постійно обсервують під проводом учителя, як і се-
ред яких обставин розвиваються рослини, що пособляє,
а що шкодить їхньому кращому розвитку.

Прогульки.

Науку природи починаємо вже в І. класі легенькими
розмовами, добираючи теми з оточення дитини. Одна-
че властива наука починається від природничої про-
гульки за село чи місто з початком шкільного року.

Недавно скінчилися в полі жнива, але люди ще за-
попадливо працюють. Учитель в приступний спосіб за-
знайомлює дітей з тією працею (збір збіжжя, стоги,
обороги, стодоли, шпихлірі, млини, вітряки, на що треба
збіжжя, що робимо з муки і т. д.). Відтак прогулька до
яринного городу, до саду, до ліса, над ріку чи став, і до-
цільні розмови.

Для кращого унагляднення і заокруглення рисуємо, моделюємо, витинаємо з дітьми ярини, овочі чи звірята.

Надходить глибша осінь. Поля пустіють, птахи відлітають у вирій. Це знову дає нагоду до обсервацій і цікавих розмов. Відтак дощі, мряка, приморозки.

Взимі прогульки незручні й недоцільні, одначе атмосферичні зміни (сніг, лід), відтак ліс, поля, ріки взимі, життя птахів і звірят у зимі дають нагоду до природничих розмов.

Найцікавіші природничі прогульки на весні, коли природа будиться до життя. Отже знова прогульки в город, сад, ліс, поле, над ріку і т. ін. Оглядаємо озимину на полі, збираємо цвіти й галузки.

Природничі прогульки продовжуємо опісля й літом, звертаємо увагу на зміни, які зайшли за той час та поширюємо засіб обсервованих предметів.

В кожній клясі ті природничі прогульки мають широкий засіб відповідно до научних плянів.

Щоб такі прогульки приносили дійсно хосен, а не були витратою часу, необхідно вести їх систематично після згори складеного пляну (очевидно відповідно до обставин) і до кожної прогульки треба так добре приготувитися, як до кожної лекції в клясі. Отже передусім треба підібрати відповідний терен, відтак мати ясну ціль кожної прогульки й обертатися в тих рямцях. Очевидно використати й деякі принагідні пригоди. Напр. надібаємо зайця, що тікає або вивірку (білку), що спинається по деревах, то можна, а навіть треба звернути на них увагу й повести коротеньку розмову. Одначе в загальному не повинні ми розпорошувати уваги на різні справи, а навпаки сконцентрувати її до теми наміченої лекції.

І ще одно. Перестерігати, щоби діти на прогуляках не тратували збіжжя й сіножатей, щоби не ломили галуззя й узагалі нічого не нищили, щоби не збирали цілих наручей цвітів та ростин, а опісля, вертаючи, по дорозі розкидали, щоб там, де відпочивають і їдять, лиша-

ли все в порядку, а папери й відпадки їди присиплювали землею. Також не можна допускати до того, щоби шкільні діти вбивали птиці чи інші звірята, хоча б для природничого шкільного музею.

Хід лекції з науки природи.

Слушно вимагаємо від школи, щоби виробила у дітей обсерваційний змісл і самостійну думку. Цього не зможе школа виробити, якщо вчитель подаватиме дітям все готове, а діти тільки пасивно прийматимуть, цебто вивчатися шабльоново.

Тому особливо ж при науці природи треба дозволити дітям наскільки мога самостійно (очевидно під проводом і опікою вчителя) обсервувати й шукати відповідей. До цього найкраще надається гевристична форма навчання.

В загальному хід навчання міг би виглядати так: Учитель роздасть дітям експонати, скаже, щоби діти їх оглянули й опісля сказали, хто, що завважив. Очевидно вчитель напровадить, на що діти повинні звертати увагу. Відтак, якщо вже діти розглянули експонати, то — спеціально у нижчих класах — відпитує систематично уложеними питаннями. (У вищих класах ті питання більш загальні й перехід до самостійности). Діти не потребують виучуватися черги питань, але такі систематично уложені питання призвичаюють дітей до річовости й певного порядку при обсервації експонатів. Отже, якщо йде справа напр. про звірята, то обговорюємо наперед головні члени тіла дотичного звіря, відтак розглядаємо ті члени подрібніше, підшукуючи характеристичні прикмети. Відтак обговорюємо, де і як живе, чим живиться, який хосен і яку шкоду приносить обговорювана звірина чи птиця і т. ін. Подібно при рослинах і мертвій природі.

Одначе, пристосовуючи систематичність, треба берегтися одноманітности, яка може знеохотити дітвору. Тому порадно різними способами підходити до теми й у різнний спосіб конструувати хід лекції, щоби була як-

найбільша різноманітність, а тим самим викликати як найбільше зацікавлення.

Не завжди можна постарати до науки природи дотичний предмет. Легше приходять експонати рослин і взагалі з ботаніки або і з мертвої природи. Тяжче прийдуть живі окази або й випхані звірів чи птахів. Отже ті недостачі треба заступити таблицями чи образами (найкраще в природних красках. Напр. ілюстрації їдомих і трійливих грибів повинні бути безумовно дуже вірно віддані красками). Отже в даному випадку обговорюємо намічену лекцію на підставі природничих образів.

Якщо вже справа всесторонньо заобсервована й вияснена на конкретах, тоді читаємо дотичний уступ в книжці. В нижчих клясах відомості з природи розміщені в українській читанці, а у вищих є до навчання природи окремі підручники. Крім того можна і треба вживати добрих популярних книжечок з обсягу науки природи. Діти найдуть вправді в шкільному підручнику чи популярній книжечці той самий зміст, одначе в іншому опрацюванні й більш суцільно та в іншій формі і це причиниться до заокруглення й закріплення в пам'яті.

Також було б корисним характеристичні черти звірят і рослин простими чертами представити рисунком на таблиці (дзюб і шпони грабіжної птиці, горобця, курки, качки, гуски; пазурі, копита, ратиці звірят тощо).

В нижчих клясах науку природи треба оживити відповідними віршами, піснями, приповідками й загадками.

У вищих клясах свої обсервації записують діти, а вчитель переглядає ті записки. Також можна час до часу і з заягу науки природи дати дітям тему до шкільної чи домашньої задачі.

Фізика й хемія.

Фізика й хемія в народній школі як окремий предмет не виступає. Одначе найважливіші елементи, бодай такі, що з ними людина часто стрічається в житті — треба таки подати у вищих клясах при науці природи. Отже, коли мова про воду, то подати її прикмети, круження

води в природі, користі і шкоди з води. Дальше підставові відомості про тепло, магнетизм, електричність, про світло, звук і дещо про механіку, особливо ж у приміненні до практичного життя.

З хемії найзагальніше про первні та їх прикмети, про гази, про найважливіші перетвори, особливо ті, що стрічаємося з ними в щоденному житті, хемія на услугах господарства, отже молочарство, штучні погної і т. і.

Очевидно навчання усистемізувати в той спосіб, щоби передусім рівномірно розділити матеріял і з одної ділянки не переладовувати, бо опісля на обробітку інших речей не стало б часу.

Ті експерименти з фізики й хемії, які можна перевести в класі, треба доконче перевести з дітьми. При тому дуже вважати на безпеку дітей. Кожний експеримент необхідно також наперед докладно випробувати, бо буває, що ця або інша спроба чомусь не вдається й тоді така лекція з невдатними експериментами не осягає ціли й викликає здепримування в учителя й дітей.

Якщо в околиці є якісь фабрики, мотори, трактори чи спілкові заведення, як молочарня, або які варстати, то оглянути їх з дітьми і за допомогою фахового персоналу подати дітям потрібні вияснення.

Заобсервований матеріял обговорити, а відтак питаннями перевірити, як присвоїли собі його діти.

Діти повинні мати записники й нотувати собі, а вчитель ті записники перевірює. Добре теж час до часу дати з нагоди відбутих прогульок відповідну тему на шкільну чи домашню задачу.

Тіло людини і засади гігієни.

На тіло людини й засади гігієни звертає увагу школа вже від перших літ науки. Одначе докладніше про будову тіла та його органи й функції подаємо відомості у вищих класах.

Докладно обговорюємо теж гігієну тіла, мешкання й праці, відтак пожива й напитки людини. Особливішу увагу звертати на шкідливість алкоголю й нікотини та

заохочувати молодь, щоб вступала до українського протиаькогольного й протинікотинного товариства „Відродження” і вже в школі творила протиаькогольні та протинікотинні гуртки, бо таким чином нація заощадить міліони для корисних цілей, буде сильна, здорова і підприємчива. Бо в „здоровому тілі здорова душа”!

ГЕОГРАФІЯ.

Предмет навчання.

Світ є для дитини такий великий, який великий є у неї засіб знання про нього. Очевидно в початках той світ для дитини є дуже обмежений, вузький. Школа має на меті поширити поняття про світ. Дитина пізнає поступово будову й незмірні багатства землі та різноманітність форм життя.

Географія як предмет навчання сходиться з іншими більш спеціальними науками. Розсліджуючи земську кулю — стикається географія з геологією і з неї користує, розсліджуючи фавну і фльору — стикається з ботанікою й зоологією, розсліджуючи раси людей і життя народів — стикається з антропологією і т. д. Тому наука географії в загальному дуже споріднена з наукою про природу та вяжеться з іншими науками.

Отже предметом навчання географії є земля і все, що на ній знаходиться, взаємовідносини явищ та їх зв'язок з людським життям.

Предмет науки географії є дуже обширний і дуже вдячний. Цікаво подавана наука географії захоплює дітей і викликає в них вдоволення, бажання слідити далі і здобувати знання, розвиває фантазію. Крім того географія має велике виховне значіння, бо вчить любити свій рідний край, свою культуру й традицію.

Навчання географії шляхом обсервації.

Вже з маленькими дітьми з I. класу можна вести класовий календарець, в якому нотуємо атмосферичні зміни. Практично можна робити це так:

На кожний місяць приготовлюємо доволі великий текстурований чотирикутник. Ділимо його на стільки частин, скільки є тижнів у даному місяці (нецілі тижні зазначаємо так, як цілі — окремо). В кожному „тижні” робимо 7 краток на означення 7 днів тижня, починаючи від понеділка, а кінчаючи на неділі. По обох боках краток дня оставляємо широкий маргінес. Атмосферичні зміни зазначаємо кольоровими папірцями, які наклеюємо в кратку даної днини, напр. якщо хмарна днина — то наклеюємо сірий папірець, якщо дощ — то темносірий, як день ясний, соняшний — то ясно-синій (голубий), якщо буря — то червоний, якщо сніг — то білий, якщо погода й часами перепадає сніг — то у відповідній порі дня наклеюємо білі скравки паперу на ясно-синьому (голубому), таксамо наклеюємо темносірі скравки на ясносиньому (голубому), якщо перепадає дощ. Можна умовитися теж з дітьми, що пори дня в кратці числитимемо з правої сторони до лівої. Таким чином вже заздалегідь при звичаємо дітей до сходу й заходу на мапі.

У вищих клясах такі нотатки стінного календарця будуть повніші й різноманітніші. Прийде ще означення температури в означених порах дня, напрям і — якщо це можливо — то й силу вітру і т. ін.

На маргінесах нотуємо характеристичні явища в даному місяці (напр.: відлітають ластівки, бузьки, журавлі, або появилися перші жайворонки, почали літати метелики, хрущі і т. ін.). Також нотуємо на маргінесі різні відповідні приповідки. Очевидно у вищих клясах всякі такі зміни зазначаємо символічними знаками, щоби таким чином приготувати дітей до читання мап, де предмети означені символічними знаками.

Вже від II. кляси починати відчитувати стінний календарець погоди. Напр. дитина вибере собі кратку з 7. березня 1940 р. й „читає”: Зраня була соняшна погода, вполудне захмарилося, а над вечір впав сніг.

При кінці місяця обговорюємо з дітьми на підставі клясового календарця атмосферичні зміни продовж цього місяця. Крім того побажаним є переховувати ці-

дорічні календарці погоди і в черговому році порівнювати зміни погоди з попереднім роком в тих самих місяцях і днях.

Крім того на клясовому стінному календарі можна і треба зазначувати зміну фаз місяця.

Починаючи від III. кляси робимо вичерки змін температури, у вищих клясах обчислюємо з дітьми середню температуру в даному місяці.

Починаючи від IV. кляси вводимо дощомір, отже в тій цілі зазнайомлюємо дітей з дощоміром та вчимо, як нотувати атмосферичні опади. Діти зазнайомилися зі сторонами світу на мапі, отже можна вже зазначувати напрями вітру. Зазнайомлюємо дітей з рожею вітрів. Відтак наліплюємо прапори, звернені в ту сторону, в яку віє вітер, (напр. рано в напрямі сходу, від полудня в напрямі заходу).

Дальше обсервуємо з дітьми висоту сонця над землею. В тій цілі вбиваємо в землю кіл і означаємо, яку тінь кидав той кіл в 12 годині вполудне. Діти вбивають маленький патичок у те місце, доки сягала тінь, відмірюють довжину тіни від кола до патичка й нотують це у своїх зшитках. На другий раз в год. 12 вполудне повторюємо ту саму обсервацію й занотовуємо її у зшитках. Того роду обсервації робити би не кожної днини, бо передусім не завжди на це дозволяє погода, а по друге різниця з одного дня на другий не буде така велика, щоб дітям впадала у вічі. Натомість такі порівняння продовж тижня, місяця та в різних порах року виказують дуже великі різниці й діти бачуть це наглядно.

Таким чином набірають діти зацікавлення і замилювання до обсервації.

Щоб діти добре то зрозуміли, що коли тінь коротша, то сонце стоїть вище над землею, а коли довша, то нижче — порадно з дітьми перевести такий досвід:

Після обсервації на сонці вертаємо з дітьми до кляси, заслонюємо вікна і при допомозі свічки показуємо дітям, що чим свічка вище, тим тінь коротша, а чим нижче, тим довша. Тоді й діти зрозуміють, що чим тінь від сонця довша, тим сонце стоїть нижче, а чим коротша, тим сонце стоїть вище.

При чергових обсерваціях звернути увагу, що сонце пересувається зі сходу через полудне на захід, а тінь на-відворот. Ця обсервація придасться, щоб пізніше ви-яснити оборот землі.

Час до часу, користаючи з гарного зоряного вечора, покажемо дітям зоряне небо й важніші скупчення зір та поодинокі зорі (молочну або т. зв. чумацьку дорогу, великий і малий віз, велику медведицю і т. д.). Відтак наступного дня заобсервовані скупчення зір і поодинокі зорі вишукаємо на мапі неба північної півкулі. Очевидно пояснимо дітям, що над полудневою півкулею є теж зорі, але інші.

Дуже важна річ представити дітям наглядно віддалення. В тій цілі узмислюємо дітям наперед довжину 1 км, щоб діти освоїлися з нею так, як з довжиною 1 м. В тій цілі беремо 10-метровий шнур і відмірюємо ним на дорозі що 10 м та вбиваємо кілки. Перший і останній кілок 1 км більші. Відтак з годинником у руці ідемо з дітьми цілий той 1 км і переконаємося, скільки часу треба, щоби перейти 1 км. Отже таким чином докажуємо, що довжину можна мірити часом. Кінь перебіжить 1 км в скоршому часі, залізничний потяг у ще скоршому і т. д. і т. д., а світло перебігає в 1 секунді 300.000 км. Світло сонця потребує 8 хвилин і 18 секунд часу, щоб долетіло до землі, а деякі зорі так далеко, що світло від них потребує кілька соток, а навіть кілька тисяч літ, заки долетить до землі.

Географічні прогульки.

Найкращий матеріал до науки географії дають прогульки. Починати прогульки очевидно від найближчих околиць. На прогульці учитель наглядно покаже рівнину, горб, долину, гору (і різні відміни гір), ріку, потік, притоку, джерело, став і т. ін., відтак гостинець, дорогу, стежку, залізничний шлях і взагалі все, що могло б причинитися до набуття підставних географічних відомостей, на яких щойно можна продовжувати науку географії.

Ті всі географічні предмети-„експонати”, що ми їх оглядали на прогульці, рисуємо з дітьми на зшитках, означаємо їх назвами й утриваємо в пам'яті.

Прогульки в найближчі околиці повинні бути частіші й так підготовані й переведені, щоб вони за кожним разом систематично поширювали відомості. Отже з часом пізнають уклад рідної землі вертикальний і горизонтальний, світ ростинний і звіринний, населення й його заняття, ремесло, торгівлю, промисл, тощо.

Перші прогульки коротші, далші можуть бути довші. При таких довших прогуляках оглянути довколичні копальні, фабрики, млини, варстати, щоби діти наглядно бачили організацію праці й набирали до праці охоти.

При кожній далшій прогульці звернути увагу й на історичні пам'ятки, дорогі кожному українцеві, відтак на господарські й культурні відносини, на красу нашої землі, на її природні багатства.

Дуже були б побажані також збірні прогульки сільських дітей до міста, міських на село, а далше в гори, в промислові терени, бо вони краще, чим найкращий виклад з найдобірнішими образами промовлять безпосередньо до дітей і на віки врізуються в пам'ять.

Після кожної прогульки треба її в школі докладно ретроскопійно відтворити, обговорити й закріпити відповідною задачею про цілу прогульку, чи про якийсь найбільш характеристичний момент із неї.

Плян і мапа.

З пляном і мапою треба дітей зазнайомлювати поволи й поступенно. Якщо при навчанні рахунків зазнайомили ми дітей зі скалею та її приміненням, то починаємо рисувати наперед плян стола, відтак кляси, відтак школи, відтак цілого шкільного забудування з подвір'ям і городом, далше рисуємо вулицю, село і т. д.

Якщо вже діти зрозуміли суть пляну й мапи, починаємо зазнайомлювати їх зі символічними знаками. Дуже важна річ, щоби діти з тими знаками добре освоїлися, бо вони мають заступити конкрети з натури.

Порадно рисувати з дітьми мапу з природи (отже гору, ріку, потік, став і т. п., як то вони вже в природі приходять), але для вправи добре також, щоби діти з якоїсь доброї спеціальної мапи зуміли відтворити глиною чи плястеліною зазначені на тій мапі гори, долини, ріки, дороги, залізничні шляхи і т. ін. Таким чином діти практично навчаться розуміти мапу й читати з неї, як із книжки. В такому випадку мапа матиме для дитини конкретне, а не тільки формальне значіння.

Це дуже важне, бо на доброму розумінні мапи треба сперти дальшу науку географії.

Прибори до навчання географії.

Крім різних мап уживаємо гльоби, плянігльоби, телюріум і інші. В кожній школі повинна бути бусоля.

Дуже важні є образи з області географії, вони ж найбільше унагляднюють обговорюваний предмет. Якщо нема відповідних образів, то можна порадити собі, збираючи переписні листки з ілюстраціями міст, околиць, країв і народів, або повитинати ілюстрації з часописів.

Велику вартість при науці географії має добрий епідіаскоп, такий, щоб при звичайному (скріпленому) світлі кидав на стіну ясні великі образи зі звичайних переписних карток, книжок чи спеціальних світлин.

Очевидно в нинішніх часах найбільшу вартість мають і найкраще унагляднюють науку географії рухомі фільми. Є спеціально маленькі вузькострічкові апарати, розмірно недорогі безпечні, незапальні, що їх можна порушувати механічно, електрикою або таки рукою. До них є вже готові цілі серії культурних фільмів, м. ін. найбільше з географії й природи. Більші школи або культурно-господарські установи можуть і повинні справити такий апарат з відповідними фільмами. При науці географії та природи вони мають неоцінену вартість.

Деякі прибори до науки географії, як напр. соняшний годинник чи дощомір можна з дітьми зробити на лекціях науки географії.

Голосне й тихе заняття при науці географії.

Географія — це в засаді голосна наука. Одначе і при географії можуть бути тихі заняття (напр. рисування плянів і мап, обчислювання віддалень, відчитування мап, рисування вичерків, як кривої про зміну температури продовж місяця, опис географічної прогульки і т. ін.).

Такі тихі заняття часом необхідні в нижче зорганізованих школах, де відбувається поділена наука у двох відділах нараз.

Географія рідних земель, сумежних країв і світу.

Вже на початку зазначили ми, що науку географії починається від найближчого окруження й відтак її концентрично поширюється. Очевидно в першу чергу пізнаємо ту землю, на якій живуть українці. Отже загальне положення тих земель передусім в Європі, а згодом і українських колоній на Сибірі та на Далекому Сході (Зелений Клин) і в Америці (Зл. Держави, Канада, Бразилія).

Українська школа має отже обзнайомити українських дітей з загальним укладом тих земель в Європі, на яких мешкають українці. Зокрема гори, височини й низи, ріки, підсоння, фавна і фльора, підземні скарби, населення нашої землі, українська мова, церква й культура, господарство, промисл і торгівля, відтак подрібне оброблення поодиноких областей наших рідних земель, де живуть українці і тих земель, які українці вже колонізували.

Після того обзнайомлюємо дітей із землями і сусідніми державами інших народів, а передусім Німеччини. Німеччина для нас дуже важна з огляду на її могутній промисл, а знова наші природні багатства можуть доставити Німеччині необхідно потрібних сирівців. Отже взаїмне доповнення й обмін є природне і в добре зрозумілому обопільному інтересі.

Дальше слідує наука всіх інших країв і народів Європи, відтак Азія, Африка, Америка, Австралія й Океанія.

Добрим українським підручником є „Початкова географія для народніх шкіл” проф. Степана Рудницького, що його видало Т-во „Вернигора” в 1919 р. Цей цінний підручник був заборонений польською владою, однак тепер можна і треба з нього користати. В 1937 і 1938 рр. вийшли накладом „Українського Видавничого Інституту” за редакцією проф. Володимира Кубійовича „Атлас України і сумежних країв” та „Географія українських і сумежних земель”. Ці фахово всесторонньо опрацьовані капітальні твори є необхідні для учительських бібліотек кожної української школи й кожного учителя особисто як джерело знання й орієнтації. Нажаль, остало дуже мало примірників по цьому боці Сяну.

І С Т О Р І Я.

Наука історії в народній школі історичними образами.

Щоб зрозуміти сучасність, треба зрозуміти минувшину, треба з тією минувшиною „стрінутися”, треба її пережити. Старша людина, а передусім людина науки переживає історичні події розумово й аналізує їх критично. Натомість діти переживають ті події серцем, цебто чуттєво, бо всілякі історичні події можуть і повинні викликати у дітей т. зв. психологічне співчуття, треба тільки подати ті події у відповідній формі дітям.

Форму, в якій подаватимемо дітям відомості з науки історії, в народній школі, мусимо пристосувати до спеціальної психіки дітей від 6 до 14 року життя. Отже не можуть це бути наукові історичні досвіди, ані наукове опрацювання історичного матеріалу, тільки треба подавати дітям історичні відомості в суцільних образах низки цікавих оповідань з нашої минувшини.

Тематику історичних оповідань з нашої минувшини треба підбирати так, щоби чергові оповідання мали зв'язок з попередніми й творили разом певну заокруглену цілість відомостей. Предметом таких оповідань на історичні теми можуть бути маркантніші епізоди з нашого минулого, де виступає якась центральна фігура, як головний герой і промотор, можуть виступати гурти людей у спільних змаганнях, якісь конкретні місцевості, тощо.

Підготовка до науки історії.

Ум малої дитини має великий нахил до фантазії. Тому діти так люблять казки й байки. Також історичні

оповідання про наших предків і взагалі про давні переважно дуже бурхливі часи є для дитини нічим іншим, як гарною казкою.

Властиво шостий і сьомий рік життя дитини не є відповідний, щоб починати правильну науку історії навіть в образах. Одначе не можемо зовсім її залишити.

Трудність в тому, як зясувати дітям поняття: недавно, давно, дуже давно й дуже-дуже давно, давнє-минуле і т. ін. Щоб сконкретизувати ті поняття — учитель пічне від „історії” самої дитини (що дитина робила вчора, тиждень тому, в минулому році, які її забавки й т. ін.), відтак порівняння зі старшим братом чи сестрою, опісля з батьками. Але батьки були колись також молоденькими дітьми і мали своїх батьків, отже поняття: дід, прадід, пращур і т. д. Старенького діда памятають деякі діти, але прадіда вже ніхто не памятає, бо тоді, коли він жив, було дуже давно, а ще давніше жив пращур і т. д., взагалі жили цілі покоління.

Якщо жив би прадід чи пращур, то міг би багато цікавих речей розповісти нам зі свого життя, своїх переживань і пригод. А ще більше довідалися би ми від батьків нашого прадіда і від їхніх дідів і прадідів. Та важніші події наших поколінь з тих давно минулих часів записані в „історії” і з того ми можемо довідатися багато дуже цікавих речей.

Нині всюди є залізниці, нафтові лампи, електрика, телефони, літаки, радіо і т. п. Але були часи, коли того всього не було. Радіо винайшли недавно, також недавно винайшли фільми і грамофони, трохи давніше винайшли електрику. Але дід розповідав, що за часів його батька (прадіда) не було ще залізниць ані нафтових ламп ані сірників. Люди світили каганцями, свічками або таки сухими скипками, а вогонь кресали кременем до заліза. Та дуже, дуже давно, що вже ніхто того не памятає, не знали ще люди заліза. І т. д. і т. д.

І тоді починати історичні оповідання в дуже легенькій і для дітей приступній формі. Очевидно всі ті історичні події приймають діти як казку. Таким чином на-

будуть діти чимало нових понять: князь, цар, дружина, держава, війна, мир, перемиря, кордон, посол і т. д. Очевидно ті поняття у дитини не будуть точні, радше матимуть фантастичний вигляд і то не в усіх дітей однаковий. Одначе, хоча у фантастичних рямцях, то все ж таки таким чином приготуємо дітей, щоб уживали тих термінів, а це буде підготова до властивого навчання історії в образах.

Навчання історії починати від найближчої околиці.

Як науку географії, так і науку історії треба починати від найближчої околиці. Передусім діти повинні добре зазнаномитися з історією тієї місцевості, в якій є дана школа та з історією найближчої своєї околиці. В кожній місцевості є якась пам'ятка, може якісь звалища давніх замків, чи укріплень, земні вали, старенька церква, або бодай хрест, поставлений громадою на пам'ятку знесення панщини, може десь є збережені старинні образи збруя, предмети домашнього вжитку з кам'яної чи бронзової доби), старинні монети тощо.

Такі конкретні предмети — це місцеві „історичні експонати” й вони творять найвдячнішу вихідну точку для нав'язання оповідань з історії. Щойно, спираючись на тих конкретях, переходимо поволі до властивих оповідань у систематично дібраних історичних образах.

Для прикладу візьмим Сянік. Покажемо дітям замок і нав'яжемо це до княжої доби, особливо ж до часів Володимира й Ярослава Осьмомисла. Сяніцька споконвіку українська земля завзято боронилася проти посягання захланних сусідів, особливо ж поляків із заходу й мадярів з полудня. Такі й такі місцеві назви означають, що там були такі й такі княжі установи і т. ін.

Або Холм: Виведемо дітей на горб, де є звалища замку, де заховалася до нині старинна башта. Звернемо увагу, що це гарне місто заложив український король Данило, збудував та укріпив замок, збудував кілька церков, а м. ін собор Пресвятої Богородиці, де похоронено його в підземеллях тієї церкви. Холм — це до-

роге історичне місце для кожного українця. Тут процвітало ремесло, велася торгівля, а само це українське місто боронилося відважно й завзято проти ворогів українського народу.

Опісля переходимо до історичних оповідань з нашої минувшини. Таким чином зв'язуємо минувшину зі сучасністю, бо ті сучасні руїни, чи церкви чи хоча б звичайні хрести або інші історичні пам'ятки — це не фантазія, але конкретні свідки нашої минувшини; через ті мури й пам'ятки промовляють до української дитини цілі століття українських змагань, українського життя й української культури. Тому на такому конкретному підлозжі розвинені образи оповідань з української минувшини набирають безпосередности й западають в душу дитини та мають велике виховне значіння.

Назви й дати в науці історії.

Назви й дати в науці історії навіть у народній школі необхідні. Одначе не переладувати ними історичних оповідань, щоб таким чином не обтяжувати пам'яті дітей і не затемнювати прозорости історичного образу. Особливо ж не вимагати, щоб діти механічно вичислювали назви осіб, чи місцевостей, бо таке механічне вичислювання користи не принесе, а навпаки знеохотить дітей до науки історії.

Отже вибрати тільки дійсно маркантні історичні особи, місцевости й події, полишаючи все менше важне в тіні, та вирізнити їх у зв'язку з подіями чи відносинами даної доби. Також вимагати, щоб діти запам'ятали собі тільки дійсно монументальні дати з нашої історії, як орієнтаційні стовпи продовж століть нашої минувшини. Докладніше вже звернути увагу на події, назви й дати з найновіших наших визвольних змагань аж до останнього часу.

Як виглядала дана історична доба?

Щоб дитина вжилася в дану історичну dobu до того ступня, щоб могла переживати історичні події, необ-

хідно, щоб пізнала тодішнє життя й обставини. Отже життя, відносини і взаємовідносини селян, міщан, ремісників, війська, князів, боярів, козаків, вельмож та інших суспільних класів даної доби. Для ясности подбати про ілюстрації уборів, забудовань, домашньої обстановки, зброї і т. п. з даної доби. Кращі видання історії України мають такі ілюстрації.

Дальше представити господарські, промислові, купецькі й культурні змагання даної доби не в формі бездушного вичислювання, тільки низкою цікавих оповідань, по змозі закрашених всілякими пригодами.

Відтак представити, які народи й держави межували з нами в даній добі, взаємовідносини з ними й війни. Як тоді велося війну, які були укріплення й т. ін. Чимало зразків ілюстрацій до тих тем можна найти в історичних підручниках або й на окремих образах.

Обговорюючи ті взаємовідносини доконче треба послуговатися історичними мапами з дотичної доби, бо таким чином унагляднюється терен і розміщення. Якщо нема готової історичної мапи, то учитель на підставі більшого історичного підручника відрисує таку мапу на таблиці, або ще краще на великому пакунковому папері.

Наука історії як виховний чинник.

Метою науки історії в народній школі не так надбати масу історичних відомостей - подробиць, як навпаки підібрати такі відомості й події, що можуть мати позитивний вплив на виховання. Очевидно історичні факти й події подавати вірно, згідно з історичною правдою. Одначе в першу чергу підносити моменти героїчні, конструктивні й позитивні, щоб діти набирали пошани й любови до наших предків, національної гордості й охоти продовжувати змагання минулих поколінь, щоб вибороти своєму народові незалежне становище і як найкращі умовини життя й розвитку.

Ясна річ — представляти не тільки світлі, ясні сторінки з нашого минулого, але й мартирологію,

що їй приходилося перебувати українському народові в різних часах і відносинах. Одначе подавати докладно причини таких чи інших несприятливих відносин і постійну боротьбу й жертви за зміну тих відносин, за кращу долю. При таких нагодах було б добре повести аналогію в тому напрямі, що й інші народи бували в такому або й тяжчому становищі, а все ж таки завдяки великій внутрішній спільноті та організованості, постійній, завнятій і жертвенній боротьбі не тільки зберегли своє національне обличчя, але й здобули самостійність чи кращі умовини існування.

Зокрема звернути би увагу на велику мирну, культурну експансію українського народу. Не дивлячись на це, що український нарід належить до недержавних народів, він природною силою своєї мирної експансії зумів не тільки в загальному вдержати свої позиції, але й дуже поширити простори своєї території. Тепер українська нація займає найбагатші простори в Європі від Дунайця аж по Кавказ і частинно досягає до Каспійського моря. Колонізація Херсонщини за цариці Катерини Великої, щоб таким чином московським елементом відтяти Україну від Чорного Моря, — не принесла успіху. Нині ціла Херсонщина й ціле Чорномор'я українські. Або: хто нині припустив би, що такий Татарів — це бувша татарська оселя, або Турка — турецька? Печеніжин вказує, що це бувша оселя печенігів. Такого народу вже нема на світі, остала тільки назва на спогад, а самий Печеніжин — це свідоме, прекрасно зорганізоване підкарпатське містечко, що м. ін. приватними засобами побудувало величаву народню школу Р. Ш., має всі українські культурні й господарські товариства та славу на ціле Покуття трубною оркестру. Чимало назв областей, місцевостей та осіб вказують на їхнє чуже походження. А чейже ніхто їх насильно не асимілював, бо ж українці як недержавний нарід не мали ніякої змоги до того! Все ж таки всі вони добровільно злилися з українським народом в один моноліт української нації та творять уже нерозривну цілість. І в тому часі, коли другі державні народи з трудом удержують свій чисельний

стан посідання, а деяким грозить навіть постійне зменшення, то український нарід, хоча недержавний, розрісся і чисельно й територіяльно.

Ця природна відпорність та експансивність є доказом великої живучости української нації, перед якою є велика майбутність. Якщо так згідно з фактичним станом речі поставимо справу, то українська дитина не то не матиме почуття меншевартости, як член недержавної нації, але навпаки матиме почуття самопевности й буде горда, що належить до української нації.

З тої самої причини непорадно занадто розводитися над різними чорними типами. Як у кожного народу, так і в українському є „люди й людиська”, а в часі історичних заверюх дуже часто виринають на поверхню різні чорні типи, які компромітують українське ім'я. Але таких одиниць не узагальнювати і взагалі над ними не розводитися, найкраще — по змозі — поминати їх мовчки.

Натомість якнайдокладніше обговорювати такі історичні типи, що великою культурою, організаційною, економічною працею підносили і скріплювали український елемент, що в часі кривавих змагань за життя й долю нації відзначилися небуденним героїзмом та підносити такі збірні зусилля, що створили українську легенду й стали світочами тодішніх часів і грядучих українських поколінь. Все це представляти у приступній формі, в ясних красках, щоб діти перейнялися їхніми великими ділами, переживали їх душевно, набрали до них пошани та охоти наслідувати їх, якщо зайшли б такі або подібні обставини.

Важніші події, що мають в історії українського народу переломове значіння або такі, що можуть мати великий виховний вплив на молодь, відзначувати окремими обходами, якщо є змога, то з промовами, відчитами, деклямаціями й хорами, інсценізаціями тощо. Якщо неможливо влаштувати такого свята чи таких роковин на ширшу скалю, то відзначити цю подію чи роковини бо-дай окремою промовою. Таким чином врїзуються такі події чи герої в пам'ять дітей і діти набирають до них

сентименту та переймаються їхніми змаганнями й жертвами за національну ідею. І ця ідея стає найяснішим дороговказом їхнього особистого і громадянського життя.

Образи, деклямації, пісні, лектура й задачі.

Образи унагляднюють дітям, як виглядала дотична обговорювана історична доба, а зокрема як виглядали герої подій, як виглядала тодішня одежа, зброя, культура та важніші історичні події (хрещення України, Ярослав Мудрий, напади татар, важніші українські князі, вїзд Хмельницького до Києва, гетьман Мазепа й другі гетьмани, Михайло Грушевський, полковник Дмитро Вітовський, отаман Петлюра, полк. Тарнавський, полк. Коновалець, або: башта короля Данила в Холмі, фундаменти катедри Ярослава Осмомисла в Крилосі, Софійський собор в Києві і т. ін.).

Очевидно не відразу обвішувати ними стіни в класі, а тільки показувати дітям і обговорювати дані образи тоді, коли є чергова лекція з тієї теми. Тоді у відповідному часі показати дотичний образ, обговорити його подробиці й завісити в класі на довший час, щоб діти запам'ятали собі.

Тому, що у нас нема ще потрібної кількості більших стінних образів, можна і треба порадити собі епідіаскопом, який кидає великі й ясні образи на стіну з маленьких історичних переписних карток (напр. артиста маляра Ждахи), або прямо з якоїсь ілюстрованої історії України.

Передусім зазнайомити дітей з найвартіснішою нашою історичною поемою „Слово о полку Ігоря” в українському переспіві, відтак з іншими історичними поезіями різних епох, з особливішим узглядненням поезій на тему останніх визвольних змагань.

На лекціях співу частину пісень брати: обрядові, думи старинні, козацькі й новіші та пісні стрілецькі, що унагляднюють події даної історичної доби. З такими історичними піснями вязати різні сучасні національні й

патріотичні пісні, бо вони доповнюються та з історичними піснями творять цілість.

Добра історична лектура необхідна для дітей, бо щойно на ній пізнає дитина характер даної історичної доби та душевно переживає з героями повісті їхні пригоди, змагання, геройські подвиги, та почуває огиду й ненависть до всіляких чорних типів. Попри історичні повісті й оповідання дуже велику виховну вартість може мати розумно написана мемуаристика з нашого недавно минулого. Тут треба звернути увагу на це, що не вся українська мемуаристика надається для молоді. Деякі автори хотіли бути дуже оригінальні й подавали й переяскравлювали такі речі часто-густо з чисто приватного життя деяких навіть провідних українських людей, що пахнуть скандалістикою й можуть викликати тільки несмак у дітей або навіть можуть мати дуже поганий виховний вплив. Отже всі лектури треба старанно перевірити й підібрати тільки позитивні, що можуть мати добрий виховний вплив.

Історичні задачі є заокругленням науки історії. Очевидно на задачі підбирати тільки такі теми, які діти вже дуже добре опанували. Підготувати такі задачі в класі так, щоби їх діти могли самостійно зробити чи в класі чи дома. Очевидно кожную історичну задачу треба так як кожную іншу задачу поправити й поправу перейти з усіма дітьми в класі.

Р И С У Н К И.

Естетичне виховання шляхом обсервації й рисунків.

Окружуюча краса природи, предмети, рух спонукують вже найменших дітей рисувати, витинати, моделювати і в тому діти знаходять велику приємність і вдовolenня. Передусім краса природи. Беремо дітей до саду чи до ліса, та оглядаємо дерева й різнобарвні квіти та листя дерев. В глуху осінь листя опало, а дерева і предмети покрив іней — отже зміна образу природи. Упав пушистий сніг, метелиця, санна, совганка — значить нова зміна, нові вражіння. Відтак природа будиться на весні до життя і знову нові вражіння: в городі, саді, лісі, на полі, над рікою. Одним словом краса природи дає змогу до найрізноманітніших обсервацій в кожній порі року.

Так само твори мистецтва роблять на нас велике вражіння, але це залежить від того, з якого становища їх обсервуємо. Якщо дивимосся наприклад на гарну мармурову статую й нас цікавить, звідки походить той мармур, що коштував його перевіз, скільки коштувала різьба й устаткування постументу — то такі міркування не викликають у нас естетичних вражінь. Мусимо дивитися на самий твір, його ідею, його форми й виконання — то тоді збудиться в нас почуття краси й розвиватимемо естетичний смак. Так само гарні будівлі, образи, вишивки, мальовничі народні строї, різьби, писанки і т. ін. дають безліч матеріалу до рисунків, малюнків та причинюються до естетичного виховання.

Дитяча творчість.

Давніше науку рисунків у народній школі починали на квадратах, крапках рівними геометричними лініями. Такі накинені рямці не відповідали дитячій психіці й дитина поза ті офіційні рисунки, до яких не мала ніякого захоплення, дуже часто на боці або й окремо рисувала „свої” з обсягу „її” зацікавлення.

Тепер науку рисунків, як взагалі й усяку науку, в початкових школах стараються достосувати до психіки дитини (а не навідвороті!) та примінити такі методи, які спиралися би на тій психіці й найкраще підходили до неї. Згідно з тим вже діти не рисують тепер на краткованих чи крапкованих зшитках геометричних фігур, тільки ввели довільний рисунок з пам'яті — з фантазії (бо дитина ніколи не рисує з природи!). Тепер не силують уже дітей, щоб вони доконче тягнули прямі лінії, щоб відкопіювали, але кладуть натиск на самостійну творчість дитини, бо творча праця розвиває дитину й дає їй найбільшу радість. Тематика таких дитячих рисунків дуже різноманітна, але завжди з оточення дитини. А вражають дитину не тільки предмети, але й рух (біжить пес, кінь, їде фіра, залізниця, авто, летить птиця, літак і т. д.). Крім рисунку ввела сучасна народня школа також ліплення-моделювання, витинанки, кольорування — одним словом велику різноманітність, бо в таких різноманітних формах може дитина найкраще використати свій природний творчий гін та розвивати свої мистецькі способності.

Як вчити рисунків?

Передовсім треба дітей І. класу зазнакомити з олівцем, кольоровими крейдами та іншими приборами до рисунка. В перших починах вправлятиме дитина несистематично, щоб тільки набрала розмаху і вправи руки й ока. Це період початкової „дитячої базгранини.” Та „дитяча базгранина” не є мертва, безвартісна. Вправне око педагога добачить вже в тих початкових вправах,

котра дитина має більші здібності, бо навіть ті початкові ще несистематичні рисунки є витвором вродженого інтелекту даної дитини.

В нижчих класах переважають рисунки з п а м'я т и з ф а н т а з і ї. Діти рисують те, що їх окружує й чим вони цікавляться, що живе й ворухиться, радо рисують кольоровими олівцями, чи кредками, малюють і т. ін. Перші дитячі рисунки ще незугарні, але вони під оком учителя з хаосу набирають чимраз конкретніших форм. Щоби довести дитину до кращої технічної вправи, кажемо дитині наперед нарисувати якийсь рисунок з пам'яті, а відтак перерисувати той самий рисунок з показу.

Треба вчити дітей о б с е р в у в а т и. Отже передовсім вирізнявати головні складові частини обсервованих предметів, а відтак побічні та пропорцію поодиноких частин, бо дитина рисує дуже часто напр. людину так, що нарисує величезну голову, малесенький тулуб, а відтак великі або маленькі пальчаті руки й ноги; деякі діти руки й ноги причіпають прямо до голови. Це доказ, що дитина ще не вміє обсервувати. Під проводом учителя зчасом навчиться.

Обсервація — це один із найважливіших чинників при науці рисунків. Тому треба на неї звертати якнайбільшу увагу в усіх класах народньої школи. Чим вищі класи — то та обсервація мусить бути стисліша. Отже шляхом обсервації доводимо до чимраз вірнішого віддання даного предмету на рисунку, а у вищих класах навіть до опанування перспективи без зайвого теоретизування.

Річ ясна, що найважливішою справою при науці рисунків — є правильне степенювання трудніших рисунків в кожній вищій класі. Отже треба передовсім підбирати відповідні теми, а відтак чимраз удосконалювати виконання рисунку.

При розкладі матеріалу до рисунків треба взяти під увагу зацікавлення дітей, їхнє пересічне опанування переробленого рисункового матеріалу та приготування відповідної тематики й експонатів, узглядаючи пори року й принагідні.

Науку рисунків у народніх школах не трактувати відірвано, тільки приноровити й підготувати до практичного життя. Отже тямити, що рисунок є необхідний при будові, при виробі домашньої обстановки, господарських та інших знарядів, потрібний кравцеві, шевцеві, а навіть огородникові й узагалі всякому. Тому тематику до рисунків підбирати так, щоб дитині влегшити фахові рисунки, які будуть їй необхідні в майбутньому житті.

Звертати теж увагу на декораційну сторінку. Очевидно при декораціях і прикрасах зберігати в першу чергу їхній український національний характер. Під тим оглядом є в нас невичерпане джерело матеріалів і тематики (будівлі, різьби, цяткування й інкрустація, вишивки, писанки і т. ін.). Всі ті експонати треба системізувати та берегти їхньої чистоти, не допускати до деформації й засмічування чужими впливами, бо ж вони надають національне обличчя.

Практичне значіння має декораційне рисування букв і чисел; тому порадно, щоби діти за вказівками й наглядом учителя вправлялися в тому напрямі вже від II. класу через цілу народню школу.

Окрему дуже важну ділянку творять геометричні рисунки, бо вони саме матимуть найбільше практичне примінення для майбутніх ремісників, промисловців, а навіть рільників і взагалі для всіляких звань. Та наскільки від т. зв. вільних рисунків з пам'яті, з фантазії, чи з природи не вимагаємо в загальному прецизії, то в геометричних рисунках прецизія необхідна. Коли вільні рисунки виконує дитина дійсно з вільної руки, то до геометричних рисунків повинна вживати всіляких приборів: лінії, трикутників, кутомірів, цирклів і т. ін., бо тільки тоді геометричні рисунки (й поміри) вийдуть точно.

Кореляція рисунків з іншими предметами.

Рисунок є побажаний, а часами прямо необхідний при науці кожного предмету в народній школі. Вже в I. класі при науці української мови та рахунків мають

рисунки велике значіння для ілюстрації обговорюваних предметів чи казок чи унагляднення абстрактних цифер та оперування ними.

При навчанні німецької мови даємо рисунок і підписуємо його по німецьки. Ілюстрації до німецького побуту, до творів німецької культури, до німецьких оповідань чи описів, причинюються дуже до зрозуміння тексту.

Навчання природи не можна подумати без рисунків. Добре унятий рисунок найкраще унагляднює загальні прикмети обговорюваних предметів природи (напр. вигляд дзьоба й кігтів у хижих птиць, або: характеристичні черти звірячих і ростинних родів, і т. ін.).

Географія й історія також дуже часто користуються рисунковими чи мальованими унаглядненнями. Тематику до таких ілюстрацій подасть кожна відповідно підготована лекція, чи прогулька.

При практичних заняттях у школі необхідно в широкому масштабі примінити рисунки.

Навіть при науці руханки і спорту дуже часто вживають ілюстрацій (отже рисунків) для правильного зафіксування деяких вправ, а зокрема гуртових.

СПІВ.

Значіння пісні.

Чи на радощах чи в смутку людина співає, бо таким чином виявляє свої почування, свої переживання, змагання, свій біль і т. ін. Пісня, чи музика настроює людину. Інакше вражіння й душевний настрій викликає весела пісня чи музика до танцю, бадьорий марш, а зовсім інакше поважні церковні пісні, історичні думи чи похороні пісні й музика.

Спів і музика промовляють до людини безпосередньо. З тої причини вояки співають, ідучи на вправи й вертаючи з вправ, а переживання на полях бою дають безліч тем до нових пісень і нової музики. Який великий вплив має пісня на людину й які великі, далекосяглі наслідки може мати пісня — найкраще бачимо з різних історичних моментів. М. ін. Марсельєза мала бути тим струмом, що зелектризував французів. Німецькі боєві пісні спеціально підбадьорують духа й характеристичні своєю різкістю.

Українська пісня, як витвір вікової української культури, славна на весь світ, належить до найкращих і змагає за перше місце на обох півкулях континенту. Невичерпані скарби мають українські народні, обрядові, історичні, побутові, цеховні та всякі інші пісні. Безліч матеріалу ще не записаного, необробленого, невикористаного. Це можуть і повинні збирати й записувати (з нотами) вчителі. Цикль прекрасних пісень дали нам останні наші визвольні змагання, що створили легенду. Всіх їх повинна використати народня школа, бо вони причинюються до скріплення та обеднання духа й кристалізації національних почувань.

Науку співу пристосовувати до голосової скалі дитини.

Голосова скаля дитини розвивається поволі. Зразу майже нема різниці між голосовою скалею хлопців і дівчат, — згодом дівчата дістають звичайно ширшу скалю вгору, а хлопці в долину. В поодиноких випадках буває навідворот. Є хлопці — прекрасні сопранові солісти й дівчата, що мають повний, низький контраальт. Систематичними вправами можна голосову скалю поширити вгору й у долину.

В І. клясі голосова скаля дітей ще дуже мала, переважно обертається в середніх межах, отже й у тих межах треба починати науку співу, очевидно від найменше складних пісень. Вважати, щоб кожна дитина співала відважно й доволі голосно, одначе, щоб той спів не переходив у крик. Бо бувають діти зроду несміливі й вони попри інших набирають сміливости й певности.

При науці співу дуже помічний, а, буває, й необхідний якийсь музичний інструмент (звичайно скрипка, фортеп'яно, або ніжна гармонія т. зв. фісгармонія). Одначе не вживати їх за часто, бо затрачується краса вокального виконання.

Чим вища кляса, тим підбирати пісні з ширшою голосовою скалею, очевидно, не механічно, тільки, спиратися на виробленій уже у дітей голосовій скалі. (Ширину скалі виробляється систематичними вправами гам угору і в долину). Ніколи не вправляти з дітьми таких пісень, що їхня скаля переходить природні можливості дітей, бо тоді діти будуть „дертися” й втратять, а не зискають на такій науці.

Обзнакомлення дітей з нотами.

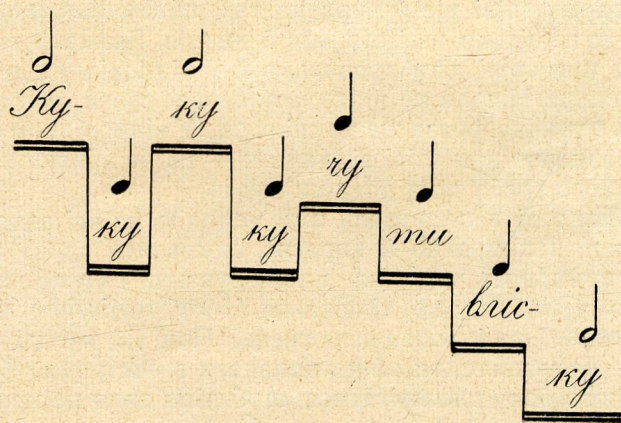
Якщо вже діти набрали деякої підготовки у співі, тоді треба обзнакомити їх із нотами. Наперед зачина-

ємо від $\frac{1}{4}$ ноти далі йде півнота, ціла нота

 опісля вісімка й шістнадцятка Відтак по-

Вправляти спочатку рівним голосом, щоб діти навчилися тягнути приписаний час і вривати, де треба та видержувати павзи.

—

Дитина бачить на тих „східцях”, що чим вище стоїть ступень, тим вищий голос, а чим нижче, тим нижчий. Після цього „переходу” легше зрозуміє дитина нотну конструкцію на 5 лінійках.

Є кілька добрих українських підручників науки співу. Один із кращих — це підручники Філарета Колесси і проф. Вахнянина, які вийшли накладом Рідної Школи. Діти повинні вправлятися, щоб уміли читати ноти й співати з нот.

Наука співу на голоси.

При двоголосовому співі порадно, щоб перший голос навчилися співати усі діти, цебто й такі, що співають другим голосом. До другого голосу брати такі діти, що мають відповідний до того голосовий орган, одначе треба звертати увагу також на те, щоби ті діти (з „другого голосу”) мали спеціально добрий музикальний слух. Таксамо до третього голосу брати діти з добрим музикальним слухом і низьким голосовим органом.

При науці співу треба звертати увагу, щоб діти не тільки брали чисті нефальшовані тони, але також щоби виразно вимовляли слова. Дикція — це у співі те саме, що добра деклямація. Як при деклямації кожне слово мусить вийти виразно з відповідною модуляцією, таксамо й у співі кожне слово мусить вийти виразно, а при гуртовому співі ще й виразно так, щоби поправно виходила не тільки мелодія, але й дикція. Вважати також, щоби при співі діти правильно й у відповідних місцях віддихали. Ніколи не віддихати серед слова, або якщо якась музична фраза ще не скінчена. У відповідному місці правильно при співі віддихати — це не абияка штука й до того треба таки довших вправ.

Якщо діти опанували вже мелодію на всі голоси й навчилися поправно й виразно вимовляти слова пісні, тоді приходить черга на „вишліфування”. Отже вправи щодо темпа, щодо тінювання (*forte*, *fortissimo*, *piano*, *pianissimo*) та інших вигладжень. При тій нагоді звертати увагу на те, щоб не попадати в екстремі. Якщо з одного боку вистерігатися, щоб діти дико не кричали

(верещали), так з другої сторони „п'яна” й „п'янісіма” не доводити до абсурду, бо діти тоді затрачують міру. Мати завжди на увазі, що найкраще виходить здоровий здвінкий молодечий спів, а ніколи неприродні надмірні притишування й шепотіння.

Великою перепорою в науці співу у вищих класах є мутація у хлопців. Така мутація вимагає обережного поступовання. Такого хлопця, що переходить мутацію, не силувати до співу, а навіть на якийсь час звільнити від активної участі у співі, однак не звільнювати з лекцій співу; нехай сидить і прислухується.

Шкільний хор.

Хоральний спів має великий вплив на вироблення музикальної краси. Крім того хоральний спів має також громадянсько-суспільне значіння, бо вчить підпорядковуватися спільному прововоді й спільними зусиллями стреміти до спільної цілі.

До хорального співу брати найкращих співаків і співачок з усіх вищих клас; число учасників хору необмежене. Наука хорального співу в засаді 1 година тижнево. Перед концертом або якимсь іншим прилюдним хоральним виступом школи можна відповідно до потреби збільшити число проб, однак не за часто, щоб не перетомлювати дітей та в ніякому випадку не вживати на це годин з науки інших предметів.

Щоби дітей при звичаїти до нот, вказано, щоб при самій науці якогось музичного твору (на пробах) діти доконче співали з нот. Це також влегшує учителєві науку. („Бачите — там є точка, треба протягнути!”). Однак, якщо діти вже зіспівані, то тоді безумовно співати з пам'яті. Таким чином діти легше концентрують увагу на учителя-диригента, пізнають його побажання в рухах і виконують пісню справніше, прецизніше, з кращою модуляцією.

Порадно, щоб уже в народній школі звернути увагу на підготову майбутніх місцевих сільських чи міських

диригентів. З тією метою порадно від часу до часу до-
ручувати одному чи другому зі здібніших дітей із доб-
рим слухом, щоб диригували на пробах шкільним хо-
ром.

Церковний хор.

Де це тільки можливо, там призначити 1 годину тижнево на церковний хор. Якщо у місці є священник-співак, то найкраще, якщо ведення такого церковного хору взяв би він у свої руки. Якщо нема, то тоді зробіть це учитель.

Таким чином школа своєю безпосередньою участю в богослуженні задокументує єдність змагань і піднесе значіння нашої церкви в житті нації. Також батьки мають нагоду переконатися, як працює школа, які поступи роблять їхні діти. А це все вяже школу, родину й церкву в одну нерозривну цілість і творить нерозривну моральну силу.

Забави та інсценізації.

Ритмічні вправи відбуваються звичайно при музиці. Однак там, де це неможливо, можна ритмічні вправи з успіхом виконувати при співі.

Також навпаки можна вводити до пісень ілюстрації різними рухами, що зображують зміст даної пісні („Ой так-так, ой так-так сіють мак”).

Різні комбіновані руханково-співоочі забави дають змогу до найширшої ініціативи та найфантастичніших помислів дітей.

У вищих класах приходять інсценізації українських народніх, побутових, історичних і зокрема стрілецьких пісень.

Музика в народній школі.

Якщо місцеві обставини на це дозволяють, можна завести надобовязкову науку музики на різних музичних інструментах. До того треба передусім доброго капельмайстра, що розумівся би на різних музичних

інструментах і зумів навчити дітей грати. Дальше необхідні матеріяльні засоби, щоб справити ті інструменти.

Якщо є сприятливі передумови, що дозволяють на таку науку на інструментах, тоді оголосити дітям, які є можливості й хто хоче, нехай зголоситься до шкільної оркестри. Силувати нікого не можна. До оркестри брати тільки солідних, що дійсно брали б пильну участь у науці й довели до намічених успіхів.

Така шкільна оркестра була б атракційною точкою при всіляких виступах школи й молоді (на концертах, на різних роковинах, на святах молоді тощо).

Добрий хор і добра оркестра — це зверхне обличчя школи, а zarazом один із найкращих засобів виховання не тільки научного, але й загально національно-громадянського.

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ.

Ціль практичних занять у народній школі.

Якщо в основу цілей науки й виховання в народній школі поставили ми постулат, що м. ін.

„сучасна народня школа повинна дати українській дитині означений засіб заокругленого знання як необхідної основи в майбутньому житті й підклад, на якому можна би даліше розвивати практичне фахове знання”,

то без тих обов'язкових практичних занять як підготовки — ніяка народня школа обійтися не може.

Ціллю таких практичних занять у народній школі не може бути виображування фахівців такого чи іншого звання, а тільки підготовка до такої чи іншої фахової науки.

Отже практичні заняття мають за ціль вправляти змисли, руку й виробляти конструкційні здібності. Навчити замилювання й пошани до господарських і ремісничих занять. Наскільки це можливо вже в народній школі — набрати деяких вправ при ручній праці, як у господарстві, так і в ремеслі. Вкінці розвинути обсерваційний змисл, витривалість, самопевність, орієнтаційний змисл і змогу рішатися скоро й порадити собі, коли найдеться в трудній ситуації життя.

Практичні заняття в народній школі мають обняти: потреби з обсягу культури щоденного життя, даліше огородничі заняття (у шкільному городі й саді), годівлі й домашнього господарства та вкінці ремісничі заняття.

Культура домашнього життя.

До культури домашнього життя треба зачислити: чистоту, порядок, поведення. Тут приходять гігієнічні вказівки й практичне їх переведення в життя передовсім таки в школі. Отже дитина повинна зацікавитися своєю власною будовою (який зріст, скільки важить, чи має здорові зуби, який зір і слух), далше повинна знати гігієнічні правила при сидженні, читанні, писанні, ходженні і т. ін. Далше дитина втягається до систематичності й порядку („порядок — ошадок”), починаючи від чистоти свого убрання, своїх книжок і приборів до науки, забавок і т. п.

Очевидно те все подавати дітям не у формі проповідницькій, тільки по змозі звязати з якоюсь казкою, оповіданням („Юрза-Мурза”), співом, рисунком і т. ін., щоби викликати зацікавлення й щоби глибше вкорінити в пам'яті.

Спеціально у slotні осінні дні або в часі весняних розтопів звертати особливішу увагу на вдержання чистоти (чистоти обую), відтак чистота при всяких практичних заняттях і при забаві. Якщо дитина, що живе в тяжких домашніх обставинах, не зможе наразі вповні достосуватися до тих загальних вказівок, то треба увійти в її положення і трактувати річ людяно і з виrozumінням, а не шабльоново.

Очевидно, вимагаючи від дітей чистоти, мусимо подбати, щоби школа мала найконечніші гігієнічні уладження, отже: залізо, щоби до нього витирати обую й залізу або деревляну крату для тої самої цілі, умивальні з милом і ручниками, кіш на сміття, виходок згідний з вимогами гігієни тощо.

Також учительський збір повинен давати найкращий примір.

Городництво, садівництво, годівля та пасічництво.

Кожна народня школа повинна мати шкільний город, на якому діти плекати мають ярину, садовину і квітки.

Як використувати город для шкільних навчальних цілей — є кілька спеціальних добрих українських підручників. Також „Сільський Господар” видав низку популярних праць, що можуть бути дуже придатні при практичних заняттях у школі. Всі вони були предметом спеціальної уваги на першій педагогічній виставі Рідної Школи в 1938 р.

Тут тільки загально згадаю, що городництво й садівництво треба приноровити до обставин даної школи, чи її околиці, цебто: яка земля, яке наводнення, яка культура в околиці й т. ін. Інакші рослини управляти мемо на пісковині, інакші в камінистих горах, а інакші на чорноземі. Все ж таки треба в кожному випадку підбирати такі рослини, що мають найбільшу відживчу вартість, рослини промислові або лічнічі.

Школа повинна мати рільнічі й городнічі прибори і знаряди, що переховані в чистому стані в комірці або шопі біля городу. Деякі легші господарські знаряди приносять діти з дому.

Діти в міру своїх сил удержують город у порядку: роблять грядки, стежки, полять, сапають, підливають і т. д. і т. д. Весною чистять сад, обтинають зайві й зісохлі гильки, чистять із яечок, щоб запобігти розроджуванню гусениць, відтак приходить щеплення й очкування. І т. ін. заняття відповідно до пори року.

На окрему увагу заслуговують ті роди рослин, що до них треба росади (напр. помідори), відтак такі, що їх їдять і продають до їди в сирому виді (редьківця, горох, морква).

Діти пізнають практично різних шкідників управних рослин та вчать ся їх нищити.

В кожній школі повинен бути расовий дріб, а також годівля расових кріликів (очевидно тільки прикладово, для показу). Визначені чергові дижурні серед старших дітей дбають про харчі й напитек для дробу й кріликів, очевидно під наглядом і за вказівками вчителя. Таким чином до кінця шкільного року перейдуть практику всі діти старших клас.

При кожній нагоді поучувати дітей про користі, які приносять птахи в господарстві, закладати штучні гнізда і т. і.

Тяжча справа з пасікою, бо тут треба подбати про всякі міри осторожности, щоби дітей не покусали бджоли. Одначе обзнакомити дітей з життям бджіл і привчити, як ходити коло пасіки — це справа дуже вдячна й для дітей корисна. Неодне з них заохотиться і стане першорядним пасічником. Є кілька добрих пасічничих підручників в українській мові, які можна використати при практичних заняттях в пасічництві.

Домашнє господарство.

Кожного року можна й треба влаштувати для старшеньких дівчат курс варення й домашнього господарства. Таким чином діти запізнаються з раціональними методами праці в господарстві, в кухні, коморі, пивниці, при вариві й печиві, як подавати страви і т. ін. Навчатися варити страви поживні, дешеві й смачні, щоби таким чином заздалегідь при звичаюватися до ощадности.

Діти навчатися вести господарські рахунки й таким чином калькулювати так, щоби використати все з господарства й не доводити до дефіциту.

Можна робити порівняння, як господарять чи як варять дома батьки шкільних дітей в порівнянні з тим, що бачать на курсі. Одначе при тих порівняннях треба бути дуже обережним і виrozumілим на різні недостачі дома і гострою критикою не бентежити й не стидати дітей. Вся наука мусить проходити в атмосфері доброзичливости, тоді й матиме успіх.

Очевидно при таких домашніх заняттях не можна займати всіх дітей нараз, тільки партіями. Отже 6—8 дівчат при кухні, 2—3 — комора й пивниця, а відтак по черзі дальше.

На окрему увагу заслуговує справа переховування й консервування засобів поживи (отже переховування в сирому стані, маринати, смаження, сушення, дальше різні компоти, варення і т. ін.).

Ремесло.

Народня школа не має цілі виучувати дітей на фахових ремісників, а тільки практично ввести їх у ремісничий світ, заправити змисли, вправити руку до нескладних робіт, щоб дитина пізнала „силу праці”, щоб уміла цінити кожную працю, щоб набула замилювання до праці, а на випадок потреби вміла собі сама те, чи що інше зробити й узгалі собі зарадити.

Діти мають великий нахил до майстрування, роблять сопілки, млинки, літаки, візочки, ляльки, шують для тих ляльок сорочки та вбрання, роблять для них ліжечка й постелі, моделюють, витинають, ліплять і т. д. і т. д. Цей природний нахил до праці, до руху треба використати й ту хаотичну самочинну дитячу працю усистемізувати.

Доволі великі осяги має нераз школа в обсягу шиття, вишивання, плетення, латання, церування, а навіть легшого крою. В нижчих класах можна до шиття й вишивання брати також хлопців. Практика виказала, що ті діти, які вправляються в шитті й вишиванні — краще беруться до писання, бо вже мають деяку вправу руки. У вищих класах, якщо навчання вже більше спеціалізується, хлопці не беруть уже участі в практичних заняттях шиття й вишивання, тільки переходять до обробітки дерева, металу й т. ін.

Кожна школа повинна мати ремісничі знаряди, отже столярський варстат, зі столярськими приборами, токарський варстат з токарськими приборами, найкращі шлюсарські прибори, відтак прибори переплетничі, кошикаські й т. ін. Всі ті ремісничі прибори в порядку примістити в робітні, найкраще на полицях, щоб були під руками, а не заваджали.

В найкращих обставинах школа має окрему вигідну сальо на такі практичні робітні з відповідними столиками й таборетами. Якщо нема окремої кімнати, то з konieczности переводити практичні заняття у звичайній класі, тільки прикривати лавки (парти) грубшими текстура-

ми, тоненькими дощинками, або лінолеум, щоби при таких практичних вправах не валяти й не нищити лавок.

Деякі матеріяли (до шиття, вишивання, плетення) приносять діти з дому. Дивитися, щоб ті матеріяли були по змозі однородні й недорогі. Шовків, батистів не вживати, натомість уживати сільських полотен, бурунчуків, перкалів, решток із матеріялів на вбрання тощо. Відтак широко примінювати перерібку й переніцювання старої одежини, бо це необхідне в кожному домі. Виконані ученицями речі з їхнього матеріялу є їхньою приватною власністю.

Завданням школи берегти й культивувати прегарні форми української носі та невичерпані скарби українських вишивок. Щоб не затрачувалися і не „зводилися” прегарні давні взори, необхідно при кожній школі заснувати музей з місцевих і околичних вишивок, гаптів, мережок; при кожному експонаті записати коли й від кого походить даний експонат, як називається, як і яким матеріялом виконується. Всі експонати скаталогувати. З них можуть користати діти (евентуально і старші) тільки в школі; до дому зичити не можна. Нехай у школі відроблять собі, або відрисують ті взори, що подобалися.

Так само зберігати прикраси на дереві і з дерева, на мосяжі, на шкірі, на глиняних виробах, бо такі народні взори у різних формах дають змогу до найрізніших комбінацій, а все ж таки дана річ не затратить через те суто національного характеру.

Крім того кожна школа повинна мати колекцію писанок бодай свого села й найближчої околиці. Якщо є змога, то можна придбати писанки і з інших околиць, але знова при кожній записати: звідки, як називається й як її роблять (бо не в кожній околиці однаково).

Основна й самозрозуміла засада: науку шиття, вишивання й крою може вести тільки та вчителька, що сама опанувала даний предмет. Хто не вміє й береться вчити, цей компромітує себе перед дітьми, що часом краще знають, як учителька, компромітує саму науку, псує матеріял і тратить час, який з хісною могла б ви-

користати при іншій науці. Те саме й із учителем. Годі вимагати, щоб учитель брався вчити напр. токарства, чи кошикарства, якщо самий того ніколи не робив.

Такому учителеві й такій учительці, що не мають практичної підготовки, не допоможуть ніякі методичні вказівки. Тому необхідно, щоб учителі й учительки доконче переходили систематичні курси практичних занять і щойно тоді бралися до практичного навчання.

Прогульки.

Велике значіння мають для практичних занять прогульки. Очевидно всі прогульки наперед докладно передумати і примінити до навчального предмету. Напр. обговорюємо культуру домашнього виховання. У звязку з тим робимо прогульку в село чи місто. Отже дивимося, чи на подвірях лад, чи керниці чисті, чи гній якслід уложений на відповідному місці, чи гноївка не протікає на подвіря, а часом аж на вулицю, занечищує повітря й стає розсадником мільонів мух, а далше, як побудовані хати, чи вікна великі й відчиняються, чи забиті цвяхами й заліплені глиною і т. д. і т. д. Все те обговорюємо, доброзичливо радимо, як поправити, як поліпшити, а якщо найдемо у своїй мандрівці зразкове господарство, то спинитися, щоб вказати на його добрі сторони й заохотити до наслідування.

Велике практичне значіння мають такі прогульки до зразкових городів (плантацій), і садів та пасік. Те, на що теоретично треба втратити тижні й місяці — можна опанувати на місцях за одну-дві добре підготовані прогульки.

Неменше значіння мають прогульки до зразкових ремісничих варстатів чи промислових заводів. Там діти безпосередньо стикаються з ремісничим і фаховим життям і пізнають його у самого джерела: наглядно бачать, як кипить праця, як кожний виконує свою повинність, мов колісце в годиннику й на власні очі бачить користи з тієї праці.

Такі прогульки мають також велике виховно-громадянське значіння, бо діти наглядно переконуються, що праця рільника й ремісника чи промисловця — це основа існування, добробуту й розвитку нації. З другої сторони переконуються, що матеріяльні здобутки й надбання не можуть бути самоціллю, а тільки необхідними середниками до культивування духових цінностей до піднесення культури та до осягнення найвищих цілей цілої нації.

РУХАНКА Й ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ.

Значіння руханки.

Руханки й фізичного виховання взагалі давніше не доцінювали у школі. В новіших часах звертають на руханку й фізичне виховання взагалі якнайбільшу увагу, бо вони причиняються не тільки до кращого фізичного розвитку, зростання сили й справності, але й мають першорядний вплив на розвиток духових прикмет людини. Отже руханка і спорт вироблюють відвагу, опанування, силу волі, витривалість, завзятість, карність і солідарність, що є найціннішими прикметами характеру людини.

На руханці вчиться молодь підчинятися одному проводові, одному приказові, всі прикази виконувати негайно і зразково. Тому наука руханки має й велике виховно-громадянське значіння.

Яку молодь беремо до руханки?

Засадничо беремо до руханки всю шкільну молодь, що нормально розвинена, й здорова. Одначе бувають діти фізично недорозвинені, хирляві, або які мають якісь органічні недомагання. Брати участь таким дітям в руханці разом зі здоровими було б ризиковно, бо більша натуга може причинитися до ослаблення й так із природи недорозвинених чи ослаблених органів, а в наслідках може це бути шкідливе, а навіть часом небезпечне для здоров'я й життя дитини.

Тому в засаді на початку шкільного року повинен шкільний лікар оглянути всіх шкільних дітей і нездіб-

них до руханки часово або зовсім звільнити. Якщо лікаря нема, а фізичні недостачі чи стан здоров'я якоїсь дитини такі наглядні, що й учитель може це завважити, то повинен таку дитину звільнити від лекцій руханки.

Очевидно є руханка і для фізично недорозвинених, чи уломних, чи такі хворих, одначе того роду руханка може відбуватися тільки за вказівками й під проводом лікаря, а в школі треба таку дитину часово чи на стало звільнити від обов'язкової шкільної руханки.

Де вести науку руханки?

Найкраще вести науку руханки на свіжому повітрі, якщо на це дозволяють атмосферичні відносини й якщо є відповідна площа. На селі звичайно легше вести руханку на свіжому повітрі, як у місті, а зокрема у більшому місті.

Натомість, якщо надворі непогода, або серед лютої зими краще вести науку руханки у відповідній руханковій салі. Така на руханку призначена саля повинна бути ідеально чиста, з долівкою дуже докладно вимитою й відповідно ogrіта до нормальної температури, щоби не поперестуджувалися діти легенько одіті. Очевидно в руханковій салі повинні бути бодай найконецніші руханкові прибори. Діти повинні мати на ногах легенькі руханкові капці.

Там, де нема ані руханкової площі, ані руханкової салі, там треба науку руханки вести таки в клясі. Таку клясу треба перед лекцією руханки порядно провітрити, бо в непровітреній клясі руханка більше приносить шкоди, чим хісна. Якщо можна, зісунути лавки на бік, якщо ні, вправляти би між лавками, або й у лавках, а лавок уживати як підпор.

Предмет лекції руханки.

В перших двох класах народньої школи наука руханки відбувається у формі відповідних руханкових гор і забав, переважно з піснею.

Від III. класи починається виразний перехід від забав до систематичної науки, примінюючи в кожній вищій класі трудніші вправи, що вимагають більших фізичних зусиль, вправи й звинности.

Науку починати віддиховими вправами, даліше вправляти впоряд (збірка, резступ, лава, ряд, двійки, чвірки, колони й звороти в місці, даліше похід і переміни в часі походу).

Вправи руками (вгору, в долину, вбоки, наскіс, круження) в різних позиціях, стоячи, на колінах і сидячи. Вправи ногами (підскоки на обох ногах і на одній, підскоки з присідами й підчас присідів, „щупак”, різні вправи підчас походу, як: підносити коліна високо, викидати ноги взад або вперед в різних темпах). Вправи шиї (скручувати направо й ліво, склонювати голову вперед і взад) в стоячій і лежачій позиції. Вправи цілого тулуба (згини, вихилення в різні сторони) в різних позиціях і при участі рук.

Вправи в бігу, скоки в височінь і вдалечінь, хід по рівноважні. Вправи на драбині, на „коні” й на інших руханкових приладах.

Для вироблення сили, зручності й відваги заставляють дітей боротися у двійку (підбираючи менш-більш таких, що мають рівні сили). Відтак поступенно можна переходити до боксу („навкулачки”) й до всіляких оборонних способів (м. ін. „джіюджітсу”). У Німеччині крім обовязкових вправ у школі дуже часто ходять діти на спеціальні курси руханки й боксу й то не тільки хлопці, але й дуже часто також дівчата. В Японії змагання дітей за першенство бувають дуже завзяті й викликають велике зацікавлення в цілому громадянстві. Це вважають найкращим способом, щоб виробити боеве завзяття, неуступчивість, віру у власні сили і в перемогу, що має опісля нераз вирішне значіння в житті одиниць і народів.

Перетягання ливною поодинокі й гуртами, кидати кулею чи ратищем, стріляти з лука, кидати мячем до цілі й т. ін.

Крім того вправляти різні роди спорту (ручний і копаний м'яч — тільки в міру, де це можливо — плавання й різні водні забави, очевидно зі збереженням безпеки, їзда на лещетах, совгах і саночках, вправи в бігу і т. ін.)

Впоювати в молодь високі пластові засади й переводити практично пластові вправи в терені, та строго зберігати засаду абстиненції від алкоголю й нікотини.

Учитель повинен заохотити шкільну молодь до участі в Відділі Виховання Юнацтва або Доросту при місцевій читальні „Просвіти“, чи „Рідної Хати“, якщо такий відділ існує. Коли його ще не założено, вчитель повинен постаратися про це. В Відділі буде доповнюватися відомості з українознавства, пласту й руханки.

Дальше слідують різні руханкові і спортові гри, змагання, інсценізації історичних подій, літературних творів, національні танки й хороводи, тощо.

Очевидно не можна одним родом вправ заповнити цілої години руханки (напр. нині цілу годину бігаємо, а на другу лекцію цілу годину кидатимемо ратищем), тільки дбати про якнайбільшу різноманітність.

Якщо йде про розложення руханкового матеріалу на цілу лекцію, то зачинати від найлегших вправ, відтак поступенно переходити до трудніших і таких, що вимагають більше напруження та кінчати легкими, спокійними вправами, можливо зі співом, щоб дітей відпружити, успокоїти і пристосувати до лекції чергового предмету.

Прогульки, змагання і свята молоді.

Бодай два рази до року повинна школа (при допомозі Комітету Батьків) влаштувати довші прогульки з дітьми, з забавами, спортовими змаганнями, танцями і т. ін. Такі руханкові прогульки можна получить з природничими або географічними.

Завершенням цілорічної праці повинна бути організація свят молоді при кінці шкільного року.

Рідна Школа ввела по своїх приватних школах традиційні свята молоді, що давали прилюдно підсумки їх-

ньої справности й карности. Такі свята стягали десятки тисячей народу та мали велику симпатію.

Щоб таке свято випало імпозантно, треба його старанно підготувати й прецизно вправити дітей. Очевидно такі свята молоді повинні мати суто національний характер. Отже площа свята молоді повинна бути прибрана національними прапорами й декораціями, молодь повинна вбратися у святочні національні строї, програма свята повинна бути перенижена національними момен-тами, м. ін. музика в антрактах і в часі вправ повинна пригравати мелодії на українських народніх, стрілецьких і патріотичних мотивах. Якщо виступають і хори, то підбір пісень повинен бути в тому самому дусі. На майдані не стишувати занадто голосів, а переважно повинні діти співати дзвінко повною груддю.

Такі добре підготовані й виконані свята молоді є незатертою памяркою для самої вправляючої молоді й мають великий громадянсько-виховний вплив і на ціле громадянство.

КООПЕРАЦІЯ.

Як унагляднити дітям значіння кооперації?

Дуже важна річ, щоб діти як слід зрозуміли суть кооперації. Бо суть кооперації не лежить в якійсь кооперативній крамниці, чи в кооперативному діловодстві. Це тільки одна чи друга ділянка чи зверхня форма такої чи іншої кооперативної діяльності. *Суть кооперації лежить в кооперативній ідеї.* Якщо діти схоплять ту кооперативну ідею, тоді в пізнішому житті легко примінять її до кожної кооперативної форми.

Є всілякі більше або менше влучні дефініції на означення ідеї кооперації, однак дітей не вчимо шляхом дефініцій, тільки — як звичайно в народній школі — на прикладах, на конкретях. Таких прикладів дає багато оточення, тільки треба як слід використати.

Життя муравлів, життя бджіл — це ж найкращі і найнаглядніші приклади з природи, яку силу має кооперація. Одна мурашка, полишена самій собі на світі, не могла б дати собі ради, — одна бджола при всякій своїй пильності також не мала б осягів. Натомість сотки тисячі й сотки тисяч тих маленьких здавалось би безпомічних сотворінь виконують велитенську працю та мають розмірно великанські осяги, що викликають подив і захоплення у людей, тих найвищих істот нашої землі. — Дальше, життя бобрів, чи не викликає воно в нас подив своїми майстерними водними будівлями, що виконують спільними, себто кооперативними силами? — Діти бачили нераз, як ластівки ліплять собі гніздочко. Одна чи навіть пара ластівок не могли б цього зробити, але десятки ластівок, гоном природи скооперовані для одної мети,

роблять це скоро і доцільно. — Таких прикладів спільних (кооперативних) зусиль та осягів у природі можна навести багато.

Та в природі має кооперація не тільки творчий, конструктивний, але також оборонний характер. Бо життя — це боротьба за існування і якщо заходить потреба, то треба боротися завзято на життя і смерть. Як стадо коней звітрить, що наближається вовк, тоді беруть молоденьких лошачків у середину, обступають їх колом головами до середини і задніми ногами обороняються перед хижакими. Те саме роблять корови й воли, тільки навпаки та обороняються перед вовком рогами. — Не даром наша народня приповідка каже, що „дружній череді і вовк нестрашний”.

Значіння і силу обеднання, себто кооперації, розуміє очевидно і й людина. І люди спільними силами виконують велику працю, яку не могли б ніколи виконати одинцем (будують доми, кладуть мости, регулюють ріки, ведуть фабричні заводи і т. д. і т. д.). В українському народі кооперація має здавен-давня спеціальне зрозуміння. Такі народні приповідки, як: „громада великий чоловік”, „де добра згода — нестрашна й пригода”, або: „громада по нитці й бідному сорочка” — вказують наглядно на те, що ідея кооперації існує в душі українця. Треба її тільки оформити і приноровити до сучасних потреб складного життя людини.

Для поглиблення й утривалення поняття кооперації можна перерхитати з дітьми кілька відповідних казок чи оповідань, навчити кілька пісеньок з тієї тематики та перерести інсценізацію. Таким чином можна дітям дати доволі ясне поняття того, в чому саме лежить суть кооперації.

Як повстала кооперація?

Необхідне і повчаюче для дітей буде представити, як повстала перша людська кооперація на світі. Діти мусять „наглядно” бачити, що не вся „благодать” готова спадає нам з неба. Треба спроб, великих зусиль, і витри-

валости, треба й часу, щоб згуртувати людей до доброго діла та побороти упередження.

То був Роберт Овен, що піддав щасливу кооперативну думку. Зреалізували її бідні рочдельські ткачі. Вони використали ідею Овена і заклали в 1844 р. малу кооперативну крамничку в переходових сінях. Люди не вірили, що з того вийде щось путнього і пальцями показували на тих перших піонерів кооперації (треба дітям пояснити це слово і піднести, що якраз першим піонерам всякого великого діла належить честь і признання!). Та рочдельських ткачів не знеохочували ті несвідомі, а то й злобні люди. Ці перші піоніри вперто боролися з упередженням, солідно і послідовно вели цю зпочатку маленьку крамничку, яка з часом розрослася і стала великим зразковим підприємством та почином до великого світового кооперативного об'єднання.

Німецький кооператор *Райфайзен* придумав таку форму щаднико-кредитової кооперації, що ті каси „райфайзенки” зуміли перетривати всі воєнні заперюхи і лихоліття й принесли та приносять своїм членам великі користі.

Великих кооперативних ідеологів й організаторів видала українська земля. Перший апостол української кооперації — це „артільний батько” *Левитський*, далі *Доманицький*, *Туган-Барановський*, *Кормош*, *Кость Левицький*, *Павликовський* та багато інших.

Засади кооперації.

Якщо вже діти зрозуміли ідею кооперації, довідалися, як повставали перші кооперативи, то з черги треба в'яснити їм засади будови і розбудови кооперації без огляду на її форми.

Першусього схопити як слід властиву *ціль* кооперації. Отже кооперація має на меті заспокоювати *матеріальні* і *духові* потреби своїх членів спільними зусиллями тих членів. Для того необхідно потрібна *солідарність*. (Пояснити приступно це слово, найкраще на прикладах. Гарно і дуже влучно вказує на суть солідарности клич: „Один за всіх і всі за одного!”).

Щоби заснувати кооперативу, треба зібрати до неї членів. Кожний член кооперативи має однакові права й обов'язки. Кожний член мусить влатити пай (або уділ чи внос) та вписове. Кого на це стати — може влатити і більше число уділів, одначе матиме тільки один голос, як той, що влатив один уділ.

Щоби кооператива представляла більшу економічну силу, на те є порука. Отже члени ручать вплаченим уділом або подвійним, потрійним, п'ятикратним чи десятикратним уділом, а бувають кооперативи („райфайзенки”), що їх члени ручать цілим майном.

Та обов'язком члена є не тільки влатити пай і вписове, але всіми силами дбати про те, щоби та кооператива якнайкраще розвивалася. Отже передусім все купувати у своїй кооперативі, а якщо кооператива скуповує збіжжя, яйця, живину, тощо, то збувати у своїй кооперативі.

Добре ведені кооперативи дають членам великі користі, а саме: члени дістають зі своєї кооперативи добрий товар по дешевій ціні і збувають свої продукти через кооперативу по корисніших цінах, як іншим способом, а на кінці року дістають члени звороти від закуплених ними товарів.

Це матеріальні потреби членів. Але вони не одинокою і найважнішою ціллю кооперації. Найважніші — це духові цінності, для яких треба в міру змоги і засобів використовувати матеріальні засоби кооперації.

Отже з одної сторони треба виробити в дітях суспільницьке наставлення, привчити до праці в гурті і для гурту і навчити дітей думати господарськими категоріями (ощадність, раціоналізація, бюджет, контролю та провірка), а з другої сторони звертати пильну увагу на суспільно-виховну і національно-освітню та харитативну сторінку і в міру засобів матеріально й морально підпомагати всякі почини різних українських установ у тому напрямі. Якщо обставини того роду, що з якихнебудь причин не можна таких окремих установ заснувати або вони чомусь недіяльні, то кооператива власними силами може і повинна вести суспільно-виховну працю, починаючи вже від дитячого садка, далі: бібліотека, читаль-

ня, відчити, різні курси, а якщо є змога то й народний університет, також театральні представлення, концерти, хор, оркестра, безалькогольні забави і вечерниці тощо.

Якщо з таким наставленням і в тому напрямі виховуємо молодь, то охоронимо нашу кооперацію від дуже небажаного й з національного становища шкідливого й небезпечного екстрему: зматеріялізуванню та зінтернаціоналізуванню, а з другої сторони так поставлена українська кооперація просякне ціле наше економічне, суспільно-громадянське і національне життя і зцементує різні верстви нашої суспільности і звання в один могутній національний моноліт, спосібний до творчої праці і до чину.

Провід кооперації.

Кооператива — це спільне велике діло і спільне добро. Всі члени повинні дбати і пильнувати, щоби вона була ведена солідно і як найкраще. Очевидно, кооперативу не може вести „перший ліпший з краю”, але до того треба вибрати *управу* з таких членів, що розуміються на тому ділі, що чесні й солідні та вміють і хочуть працювати для великого кооперативного діла. Звичайно є 3 членів управи, з яких один *провідник* або *начальник*, другий *справник* дбає про товари, а третій *діловод* веде кооперативні книги, списує протоколи засідань управи і полагоджує всякі письменні справи. До ведення кооперативної крамниці заусловлюють окремого *крамара*. Управа відбуває зчаста свої засідання і вирішує біжучі справи.

Над усіми кооперативними ділами і над діяльністю управи надзирає та перевірює *крамаря надзірна рада*, вибрана з найповажніших і найбільш до кооперативного діла прихильних і придатних членів. Вона сходиться на засідання рідше, вислухує звідомлення управи, дає вказівки і доручення.

Всі українські кооперативи якогось повіту чи якоїсь області лучаться в один *повітовий* (чи *окружний*) кооперативний союз, який перевірює діяльність кооператив

своєї області, дбає про гуртівню товарів для своїх кооператив, закладає і веде власні кооперативні фабрики та влаштовує збут на більшу скалю.

Всі повітові та окружні союзи й всі кооперативи взагалі є членами *краєвого союзу кооператив* (який може мати різну назву). Ця верховна кооперативна центральня проводить усім кооперативним рухом, провіряє діяльність, видає кооперативну пресу і кооперативні підручники, веде на більшу скалю гуртівні для своїх союзів, фабрики і т. п.

Різні роди сучасної кооперації.

З черги треба дітей ознакомити з різними родами сучасної кооперації. Очевидно, всіх родів кооперації не можна практично переводити в школі, але діти повинні про це знати, щоби у відповідний час використати, якщо колись в їхньому житті зайде потреба і знайдеться відповідне підложжя до такого чи іншого роду кооперації.

Кооперативи є інакші для міста та інакші для села, бо тут і там відносини є різні і до них треба пристосуватися.

В місті кооперативи по більшій часті *споживчі* та *ремісничі*, натомість *сільські* кооперативи переважно для загального закупу і збуту.

Продукційні кооперативи можуть прибирати найрізномодніші форми, відповідно до потреб і предмету. Найбільше поширені у нас *молочарні*, далі *оліярні*, бувають *садівничі*, для плекання, збору, переховування і збуту овочів та для *перерібки овочів* (сушення, мармеляди, повидла, варення, різні соки та безалькогольні напитки). До продукційних можна зачислити далі *пасічні* кооперативи, що показалися необхідні і хосенні для пасічників, бо зі своєї кооперативи дістають вони всякі пасічнічі прилади. Кооперативи для продукції *лікувальних* та *промислових рослин* на більшу скалю можуть стати джерелом значних доходів.

Кооперативні фабрики повстають звичайно при більших кооперативних союзах, бо таким чином кооперативи

дістають потрібний власний товар, з першої руки без дорогих посередників. Кооперативним способом ведуть млини, пекарні, перерібку м'ясних продуктів, даліше ведено у нас фабрики цикорії, мила, свічок, цукроварні тощо.

Велике значіння для хліборобського населення мають кооперативи, що займаються збутом хліборобських продуктів і живин, отже кооперативи для збуту збіжжя, яєць, худоби, птахівництва, також опалового й будівляного дерева тощо.

Є ще різного роду спеціальні кооперативи, як н. пр. видавничі, для будови домів, кооперативні друкарні, харчівні тощо.

Вкінці є кооперативи *рільні* (для спільного кооперативного обробітку поля), *лісові* (для кооперативного вирубу-лісів), *ремісничі* (шевські, кравецькі, столярські й і.) та *робітничі* артілі тощо.

Кредитові кооперативи інакші для міста й інакші для села. Міські кредитові кооперативи, у нас т. зв. „україн-банки”, звичайно системи Schulze Delitsch з обмеженою порукою, мають характер банковий, натомість на селі можливі і найкраще відповідають кооперативи з необмеженою порукою т. зв. „райфайзенки”, бо члени переважно однородні, знають свої господарські економічні відносини, знають на що кому треба кредиту, чи і як може сплатувати і взагалі творять так якби одну родину.

Відомості про українську кооперацію.*)

Українська кооперація, коли тільки мала змогу самостійно працювати, розвивалася незвичайно гарно та доходила до подиву гідних осягів.

Перед світовою війною на Східній Україні не було змоги виявляти українській кооперації самостійно. Була дозволена тільки загальна кооперативна організація, цебто московська. Все таки в поодиноких клітинах цієї

*) Подав інж. Мілянич.

кооперації на Україні працювали здебільша українці й то свідомі та дуже часто, головню на селах, вміли зручно задержати українського духа та зробити кооперативу до певної міри духовим центром села. З розвалом Росії в 1917 році кооперація зразу стає українською та спонтанно розвивається. В Києві творяться централі під вмілою управою випробованих кооператорів (Дніпросоюз, Споживсоюз), які з місяця на місяць розбудовуються й стають величезними інституціями (м. ін. мають власні кораблі, величезні склади в чорноморських пристанях, тощо).

На Західній Україні, а властиво в Галичині, до війни слідний гарний розвій кооперації, головню кредитової. В 1892 р. основується перша кредитівка „Віра” в Перемишлі. В 1898 повстає вже у Львові „Краєвий Союз Кредитовий”, пізніший Центробанк, який перебирає на себе завдання не тільки кредитової централі, але теж кооперативного організаційного й ревізійного осередка, доки не створено у 1905 р. для тих справ окремий Ревізійний Союз.

Після світової війни й після визвольних змагань українська кооперація на Східній Україні властиво перестає існувати. Большевики замінюють її на казьонні роздільчі торговельні пункти і позбавляють її всякого вияву самостійности.

Зате на Західніх Землях кооперація, опираючись на зглядно ліберальний кооперативний закон, незвичайно гарно розвивається. До праці в ній приходить здемобілізований військовик, надиханий суспільницьким духом визвольних змагань, який з запалом береться до праці. З року на рік росте число кооператив різних видів, добре зорганізованих та життєздатних. Скількість кооператив доходить до 3.500 одиниць. Скріпленою переходить кооперація з господарської кризи в 1931-34 році. В 1934 році відриває польський уряд насильно від української кооперації всі кооперативи на Північних і Західних Землях та на Лемківщині. Все таки в загальному стан не упадає, але противно зростає. Безпосередно перед війною у 1939 році стан є такий:

Організаційні й ревізійні осередки:

Ревізійний Союз Українських Кооператив „РСУК”.

Йому організаційно підлягали чотири види кооперації зі своїми фаховими центральними:

1). *Центросоюз* у Львові з 27 Повітовими Союзами в поодиноких повітових містах. Союзи об'єднували сільські кооперативи для заupu й збуту. Центросоюз був кооперативною 3. ступня для обслуги сільських кооператив. Він мав власну фабрику мила, наливальню ниток, модерно улажену м'ясарню та фабрику свічок. Майже кожний зі Союзів мав збіжіві та яєчні магазини, модерно улажені.

2). *Народня Торговля* об'єднувала міські кооперативи та мала 32 власні філії в різних місцевостях. В своєму заряді вела палярню кави, паківню чаю й насіння та склад вин переважно для церковного вжитку.

3). *Маслосоюз*, який гуртував молочарську кооперацію. На молочарську кооперацію складалося 140 Районових Молочарень, кожна з кількадесять сметанковими збірницями по селах, які виробляли масло в окремих модерно улажених будинках по частині зі змеханізованим устаткуванням. Молочарні доставляли вироблене масло 9-ма відділами МСоюза до Централі, вона збувала його частинно на внутрішньому ринку при допомозі своїх 52 склепів або інших купців або експортувала його за кордон. Маслосоюз мав у Львові модерно улажену холодильню та молочарню для пастеризування молока для спожиття в місті. Крім того в Стрию мав велику сироварню і в Коломиї згл. на полонинах бриндзарню.

4). *Центробанк* — який об'єднував 113 Українбанків (кредитівок мійського типу) та 562 Райфайзеніок (сільських кредитівок). В останніх роках ЦБанк ставав дійсною центральною касою всієї кооперації, через яку йшли всі гроші за товар до центральної й за продукти до низових кооператив. Крім ЦБанку були ще два кооперативні банки зі засягом на цілу українську територію: „Дністер” як прибудівка асекураційного Т-ва „Дністер”, який кредитував в більшості селян, членів Т-ва „Дністер”. Другий „Промисловий Банк” (Промбанк), який

кредитував переважно українських організованих купців та живо займався українським промислом. Він мав 8 відділів чи кореспондентур та його заходами повстали між ін. українська фабрика цвяхів у Винниках та дестиллярня їдомої оливи у Львові. Крім тих централь слід згадати ще дві промислові великі кооперативи:

„Будучність” в Тернополі, фабрика паперців і туток, „Калина”, з модерним машиновим устаткуванням й власними величавими будинками й дуже гарно організованою соціальною опікою для працівників фабрики, — та фабрики цикорії й домішок до кави „Суспільний Промисл” у Львові також зі закупленими величезними фабричними забудованнями і власною модерною сушарнею.

Учнівська кооператива в школі.

Всі ті відомості про кооперацію треба завершити застосуванням учнівської кооперативи у школі і то двох видів: кооперативної *крамниці* і кооперативної *щадниці*. Все те діється очевидно за вказівками та під проводом і наглядом спеціально до того призначеного учителя, що й відповідає за неї.

До кооперативи вписуються учні вищих клас, що вже мають деяке поняття про кооперацію. Вони — очевидно в приязні учителя — вибирають зпоміж себе управу і надзірну раду та назначають крамаря, а при кооперативній щадниці касієра. Від часу до часу треба змінити поодиноких членів управи і надзірної ради та вибрати на їх місце нових, щоби таким чином по черзі практично ознайомлювати їх з кооперативним ділом. Очевидно, треба їх привчити писати протоколи засідань старшини і надзірної ради, вести кооперативну переписку, перевірку і взагалі ціле кооперативне діловодство по найпростішим зразкам. У справжній кооперативі діловодство з природи речі більше скомпліковане. Одначе, якщо діти схоплять саму суть кооперативного діловодства, покищо в найпростішому виді, то опісля — як доростуть — легше зорієнтуються у більше скомплікованому діловодстві.

ЗРАЗКИ ДІЛОВОДСТВА УЧНІВСЬКОЇ КООПЕРАТИВИ. *)

РЕЄСТР УДІЛІВ.

Ч. лор.	дата	ч.уділу	Ім'я і прізвище	ч. каси	Вплатив			
					вписове		уділ	
					зл.	гр.	зл.	гр.
1.	3.5.1940	1	Іван Запотічний	1	0	20	1	—
2.	"	2	Марія Головка	1	0	20	1	—
3.	"	3	Кость Довгий	1	0	20	0	80

*) Подав інж. Міляннич.

42 Окружный Союз Кооператив
в Ярославі.

Ярослав, дня 6. 5. 1940.

ФАКТУРА*) ч. 179/40.
для Шкільної Крамнички

в Первотичах.

Скількість			Ім'я і прізвище	Ціна			
кг.	м.	штук		одиниць		разом	
				зл.	гр.	зл.	гр.
	2		тузіні олівців № 2.	1	65	3	30
			Зап лачено				
			Окруж ний в			Союз Коо ператив	
						Ярославі	
						(два підписи)	
			Ка лькуляція				
			24 олівці за	3	30		
			післанцеві за дорогу	0	50		
			кошти на місци	3	80		
			зарібок	1	00		
			Разом	4	80		
			Штука по	0	20		
						[Ціни власні до впису]	

**) Фактуру виготовляє той, хто продає товар до учнівської крамнички, а калькуляцію переводить управа тієї крамнички.

К а с о в а к н и ж к а Т р а в е н ь 1940

Прихід готівки до каси

Розхід готівки з каси

Число пор.	Дата	З м і с т	Квота	
			зл.	гр.
		З переносу		
1.	3	Зібрано на уділи і вписове від дітей . . .	2 250	
2.	4	Уділ Гринько Захар . .	1 —	
3.	5	Торг денний	437	
4.	7	Іван Шах дав до обороту	45 —	
5.	8	Торг зі 6—8	1 42	
6.	9	Торг	621	
		До переносу	9 250	

Число пор.	Дата	З м і с т	Квота	
			зл.	гр.
		З переносу		
1.	4	Закуплено товарів на фактуру ч. 1. . . .	2 140	
2.	6	Куплено олівець фа ч. 2.	380	
3.	8	За шафку для крамнички	745	
4.	7	Товари як фа ч. 3. . .	3836	
		До переносу	7 101	

Товарова книжка

Травень 1940

Прихід товару

Розхід товару

Число пор.	Дата	Число факт.	Зміст	Квота		Дата	Зміст	Розходовано*		
				закупу	зарібку			торг	Зуж. сам. відпис. замінено	Разом
1 4 1			Зшитки, олівці, пера, папір . .	21,4	4,30	25,70	1 5	Денний торг . .	4,37	4,37
2 6 2			Олівці	3,80	1,00	4,80	2 8	Торг 6-8 і збитий кольпорт. . .	13,42	13,72
3 8 3			Чорнило. . . .	12,—	4,80	16,80	3 9	Денний торг . .	6,21	6,21
4 " "			Таблички і рисіки	26,36	3,17	29,53	4 9	4 зшитки на книговедення . .	—	0,80
			Разом .	63,56	13,27	76,83			24,00	1,10
										25,10

* по ціні продажі.

З решти перевірки запасу товару в дні 9.5.1940:

Товар по ціні продажі зол. 76,83

Продано товару за зол. 24,00

Зужито самим " 1,00

Запас товару в крамниці зол. 51,73 (по ціні продажі).

ВКЛАДКОВА КНИЖЕЧКА

ДРІБНИХ ОЩАДНОСТЕЙ

Ч.

Імя і прізвище вкладача
ПЕТРО ПОДОРОЖНИЙ

Збірниця дрібних ощадностей
ТУДОРКОВИЧІ

Окружна збірниця
УКРАЇНБАНК СЯНІК

ЗБІРКОВИЙ ЛИСТОК

4.

Окружна збірниця Українбанк Сянік

Низова збірниця Тудорковичі

Збирач Іван Поперечний

перевів збірку в часі 8—5 травня 1940

[illegible]

ІІІ. ЧАСТИНА.

КІНЦЕВІ ЗАВВАГИ.

Кореляція.

Так у загальних, як також у методичних заввагах до поодиноких предметів навчання звертав я увагу на необхідність кореляції. Отже не відмежовувати від себе китайським муром поодиноких предметів навчання, тільки навпаки відомости одного предмету доповнювати відомостями з другого, щоби таким чином по змозі мали діти всесторонній і ясний погляд на цілість.

Одначе це ще не все. Найважливіша справа — це відповідне душевне наставлення, вироблення національної свідомости і характеру. Того всього не раджу подавати проповідницьким способом, а використовувати кожну нагоду при навчанні поодиноких предметів. Це також своєрідна кореляція. До того надаються не тільки такі суто освідомляючі предмети як українська мова, українська історія та географія, але всі предмети без виїмку. При навчанні рахунків даємо м. ін. відповідні приклади, що поглиблюють те знання, так само при навчанні рисунків, співу, руханки і спорту, навіть природи. Бо, коли дитина пізнає і полюбить природу українських земель, то тим самим поглибить свою національну свідомість. Одним словом кожний предмет навчання зокрема і всі разом повинні бути перенизані духом здорового і розумного творчого українського націоналізму.

Дуже помічним при удержанні карности і з виховного боку, а посередньо і для кращих вислідів у самому навчанні є т. зв. учнівська самоуправа і батьківські ко-

мітети чи кружки. Бо школа — це не замкнена в чотирох стінах лабораторія; вона приготує до суспільного і національного життя і сама є частиною (чи не найважливішою) того ж життя. І тут мусять згідно співділати всі чинники, а саме: школа (учительський збір), учнівська громада (самоуправа) і батьківський комітет (кружок).

Учнівська самоуправа.

При покликуванні до життя учнівської самоуправи (без огляду на її назву) треба мати на увазі засадничу справу: Самоуправа мусить остати самоуправою *молоді*, очевидно під опікою покликаних до того вчителів, та не може мішатися до кермування школою. Конкретно: шкільні пляни, шкільні підручники, шкільні прибори, спосіб навчання, шкільний порядок, шкільна дисципліна, оцінка поступів учнів у науці і взагалі ціла шкільна господарка та всі суто шкільні справи належать до управи школи зглядно до учительського збору. Учнівська самоуправа вибірає в прияві призначеного учителя-опікуна управу з невеликим числом управляючих осіб (провідник, секретар, скарбник, бібліотекар, провідники поодиноких секцій, чи кружків, та дижурні, що дбають про порядок). Від часу до часу (не за скоро, а так що кілька місяців) уступає частина (н. пр. третина або половина) учнівської управи і на її місце вибирають відповідних нових, щоб таким чином з часом і другі набрали рутини у практичному веденні учнівської самоуправи та всіх її розгалужень. Цілковитий перевибір усіх членів управи не є вказаний з огляду на тяглість справ, а нові члени управи мусять щойно втягатися до праці.

В межах учнівської самоуправи повстають — очевидно за відомом і згодою управи школи та під опікою призначених до того вчителів — різні учнівські кружки та організації, що мають на меті поглиблювати знання в тих ділянках науки, до яких їх члени чують спеціальне замилювання, напр. історичні, краєзнавчі і географічні взагалі, української літератури, природознавчі, естетичні

і т. п., тіловиховні і спортові, протиалькогольні і проти-нікотинні, музикальні, імпрезові для влаштування шкільних, історичних та національних свят і роковин, пописів, відчитів, різних принагідних виступів і продукцій, забав і т. п. Вкінці відповідно до місцевих обставин і хисту було б доцільним вибрати редакційну колегію для редагування — очевидно під наглядом і опікою призначеного до того вчителя — учнівського шкільного часопису, де молоді адепти пробували б свого пера не тільки зпоміж членів колегії, але також зпоміж учнів цілої школи. Якщо на місці є цикльостиль, гектограф, чи якийсь інший т. п. апарат, то можна такий учнівський часопис видавати в більшому числі примірників; якщо таких апаратів нема, то читким письмом переписати (можна додавати ілюстрації і прикраси) і прибити на призначений до того спеціальній таблиці як стінний часопис.

Крім дижурних в самоуправі і секціях та кружках є ще дижурні в кожній класі, що мають пильнувати ладу і порядку та бути помічними вчителеві. Отже дижурний до таблиці має дбати, щоби таблиця завсіди була чиста, щоб губка чи стирочка була чиста і вогка; так само сповняють свої функції дижурні до зшитків і до каламарів. Дуже важне і нелегке завдання мають дижурні до береження чистоти в класі. Вони пильнують, щоб діти не смітили, не розкидали паперців, а всі скравки паперу має кожний коло себе зібрати і спрятати. Так само повинен бути дижурний до мидниці. У slotні дні або зимові заверхухи мають дижурні чимало праці, пильнуючи, щоб кожний перед входом до шкільного будинку очистив собі обуву та одєжину. В часі павзи дижурні пильнують, щоб усі діти вийшли з класу та, щоб класу провітрити. Вкінці у часі прогульок, чи різних пописів, імпрез та забав устанавляється дижурних з різними дорученнями.

Які саме кружки, секції, чи організації творити в межах учнівської самоуправи — залежить від місцевих і різних особистих обставин. В одній школі є змога створити більше, в других менше. Одначе дбати, щоб не натворювати паперових кружків, секцій та організацій, але

тільки такі, що дійсно можуть бути діяльні і матимуть виховний вплив, очевидно в українському національному дусі.

Доцільно ведена учнівська самоуправа дуже причиниться до кращого ведення ладу і порядку в школі, до карності і піднесення рівня навчання взагалі та розвитку особовости учнів зокрема і далі до почуття правопорядку та відповідальности.

Батьківський комітет (кружок).

Завданням батьківського кружка, чи комітету є співпрацювати з управою школи і з учительським збором дотичної школи у справі несення моральної і матеріальної помочі для учнів та їх національного освідомлення і виховання. Батьківський кружок (комітет) є дуже важною *помічною* установою, але не може перетворитися в якесь надрядне тіло над управою та над учительським збором.

Кожний батько (матір, опікун) повинен належати до батьківського кружка (комітету) і вплачувати невеличку членську вкладку (членський внос) залежно від обставин: місячно, квартално, піврічно або річно. Батьки чи їх заступники, що ноторично бідні і не мають відки вплачувати членських вкладок, але навпаки треба ще їхнім дітям приходити з матеріальною допомогою (в одєжині, обуві, шкільних книжках і приборах або в доживлюванні), можуть бути звільнені від вплачування членських вкладок. Одначе й вони повинні брати діяльну участь у працях батьківського кружка (комітету).

До кермування справами батьківського кружка (комітету) вибирається виділ з 5—7 членів, який уконституується (голова, його заступник, секретар, скарбник та інші чинности відповідно до діяльности). До виділу входить з уряду управитель школи, або уповажнений ним заступник з правом вета, а в більшекласових школах також представник учительського збору (педагогічної ради).

Можливості праці і співпраці батьківського кружка (комітету) є прямо невичерпані. Передовсім звертати увагу на поведення дітей поза школою та допильновувати, щоб діти точно і совісно виконували свої шкільні обов'язки. В тій цілі так поодинокі батьки, як і батьківський кружок (комітет) як такий повинні стояти в постійному контакті з управою школи та учительським збором і брати діяльну участь у місячних батьківських конференціях та старатися, щоб діти справили й доповнили завважені недостачі, недомагання, чи лихі поступи згідно з вказівками дотичних учителів. Цю ділянку праці може і повинен совісно виконувати кожний батьківський кружок (комітет) без огляду на такі чи інші місцеві обставини.

Батьківський кружок (комітет) повинен розвинути широку *допомогову діяльність*. Вже перед війною було чимало бідноти, яких діти босі і напівголі та голодні ходили до школи. Батьківські кружки (комітети), що існували при всіх приватних українських школах Рідної Школи, приходили таким дітям з визначною допомогою. Крім того й другі українські установи, а також українські видавництва підпомагали ту харитативну акцію та влаштовували допомогові збірки чи то з нагоди Миколаївського свята, чи з нагоди Різдва Христового (на ялинку).

Робилося це так: учителі провірювали запотребування дітей їхньої класи, списували дотичних дітей і ті речі, що їх недостає. Опісля робили підрахунок і через управу школи передавали до батьківського кружка, а він збирав їх у натурі або за пожертви у грошах купував потрібну кількість та розділював у прияві управителя школи й учителя між потрібуючих.

Тепер, після останньої війни тієї бідноти у нас і запотребування для її шкільної дівтори стало ще більше й тому допомога повина бути ще загальніша і визначніша.

Не менше важна справа *доживлювання дітей*. Вже до війни нерідко приходили діти до школи без снідання. Тепер зовсім природно відносини стали важчі і число ді-

тей, що без снідання приходять до школи і не мають надії на обід, — зросло. Для них треба зорганізувати постійне доживлювання і тією справою повинен зайнятися батьківський кружок (комітет) під наглядом і при допомозі учительського персоналу. Харчові засоби збирати шляхом обов'язкових пожертв від тих, що такі засоби мають, а на випадок потреби звертатися через управу школи та шкільний інспекторат до компетентного уряду для відповідного приділу. Тієї справи не можна занедбати, бо в наслідок постійного недоживлювання наступить фізичний недорозвиток дітей, діти будуть склінні до всіляких недуг, особливо до чахотки і взагалі виросте слабосильний недорозвинений і меншевартний людський матеріал, — а до того ж не можна допустити!

Незалежно від того батьківський кружок (комітет) повинен різними способами старатися зібрати гроші на ту ціль, а саме влаштуванням *різних імпрез* (аматорські театральні вистави, концерти, забави і т. п.) та збірок, веденням рентовних підприємств тощо.

Для дітей, що живуть у тяжких умовах влаштувати *вакаційні оселі*, або в тій самій місцевості, якщо це можливо і вказане, або десь у здоровій околиці, щоб діти бодай один місяць побували на свіжому воздуху, на сонці та мали подостатком здорового харчу. (До таких *вакаційних осель* повинні приймати по знижених цінах також дітей тих наших заточенців, яких важка доля загнала на чужину і там вони до нині живуть та прагнуть українського середовища, українського рідного слова!). Батьківські кружки (комітети) деяких українських шкіл розвинули були перед війною таку інтенсивну діяльність, що власним коштом побудували й устаткували прегарні *вакаційні оселі* у гірських чи здорових підгірських околицях. При добрій волі та при спільних зусиллях можна буде це зробити тепер ще з кращим успіхом.

Бурси.

Справа бурс має у нас давну і славу традицію, на Придніпрянській Україні і на західно-українських зем-

лях. Бурси, їхні настоятелі і питомці ввійшли навіть в українську літературу, а чимало українських визначних діячів в минулому й тепер — це бувші виховники українських бурс.

Бурси влаштовували давніше звичайно для учнів середніх шкіл. В новіших часах бували також бурси для ремісничої молоді (окремі для хлопців і окремі для дівчат). Для дітей з народніх шкіл досі спеціальних бурс не творено, але підносили вже поважні домагання, щоб такі бурси доконче творити. Річ в тому:

До середніх шкіл і навіть до ремесла приймають звичайно молодь, що має покінчену вищеступневу народню школу. Тому зі шкіл нижчої категорії (1- або 2-клясівок) повинні діти, що мають намір пізніше перейти до середніх або фахових шкіл, чи до ремесла, на 2 або 3 останні роки перейти до вище зорганізованої народньої школи. Таким чином допливом з долу зуміємо власними силами виповнити всі культурні, адміністративні і матеріальні ділянки нашого життя.

На перепоні стоїть недостача відповідних станцій. Ця справа вже давніше була для нас дуже актуальна, бо — бувало — невідповідна станція не раз зіпсувала найкращу дитину і батьки замість потіхи мали велику журу і страту. Тому необхідно по таких місцевостях, де є вищеступнево зорганізовані народні школи, а є надія, що до них посилатимуть дітей з околиці, — потворити дешеві бурси з кількома вільними місцями для здібних, але ноторично бідних дітей. Треба підшукати і роздобути засобів на заснування такої бурси дещо даровизною, дещо збірками, дещо роботизною.

Ту справу треба розглянути й налаштувати найкраще ще перед вакаціями, найпізніше в часі вакацій, щоб з новим шкільним роком діти мали готове приміщення.

Очевидно такі доцільно ведені курси мають не тільки велике значіння для органічного збереження нашого молодого нарібку, але куди більше значіння освідомлююче і національно-виховне. Тому керманичами таких бурс повинні бути обовязково люди з великим знанням і досві-

дом, а якщо таких наразі нема, то члени учительського збору чи інтелігенти інших фахів повинні зчаста навідуватися до таких бурс і збагачувати знання вихованків систематичними викладами.

Такі бурси стануть не тільки місцем для приготування до майбутнього життя, але й самим осередком того ж життя.

ПІСЛЯСЛОВО.

Як загально стали домагатися підручника з методичними вказівками для праці вчительства в школі і поза школою, думали зразу, що це все обійдеться двома, трьома, найвище чотирма аркушами друку. Це властиво не мав бути методичний підручник, а тільки коротеньке „вадемекум”.

Одначе аж у такому скороченні виложити такі дві переважні справи — я вважав неможливим. Тому предположив проект на ширшу працю, що вправді у можливому скороченні, — але все ж таки вичерпувала б методик у всіх предметів у народній школі, вправді дуже загальноково, одначе доволі вичерпуючо. На обробітку поодиноких лекцій, бодай характеристичних показових, не стало вже місця. Це мусіло б було побільшити обем книжки бодай удвое стільки, а до того засаднича недостача плянів і шкільних підручників.

Та маймо надію, що на подрібніше оброблення методики по лекційним зразкам прийде тоді час, коли будуть вже усталені пляни навчання для українських народніх шкіл і на підставі тих плянів вийдуть нові українські шкільні підручники.

А „Праця учителя поза школою” вийде як окрема друга книжка приблизно в тих самих розмірах, що цей підручник.

Краків, 1. червня 1940.

З М І С Т

	стор.
Вступне слово	3

I. ЧАСТИНА

ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ ЗАВВАГИ	8
Ціль науки й виховання в народній школі	8
Роля вчителя	9
Початкове навчання	10
Форми навчання	11
Викладова (акроаматична)	12
Питальна (еротематична)	12
Дослідня (геврстична)	12
Як приготувлятися до лекції?	13
Як переводити лекцію?	15
Нагороди й кари	18

II. ЧАСТИНА

МЕТОДИЧНІ ЗАВВАГИ ЗА ПРЕДМЕТАМИ НАВЧАННЯ	22
УКРАЇНСЬКА МОВА	22
Центральне місце в методиці для української мови	22
Початки навчання української мови	22
Важніші методи читання і писання	24
З псалтиря	24
Силябізування	24
Метода звукова	25
Метода звуково-письменна	25
Метода фономімічна	25
Метода образкова	25
Метода складова	25
Метода на підставі рухомої азбуки	25
На чім і як писати?	26
Читання	26
Статаричне читання	26
Курсоричне читання	27
Замилування до книжки	27
Лектура	27

	стор.
Як переробляти різні уступи читанок?	27
Загальні завваги	27
Уступи етичного змісту	27
Уступи гумористичного змісту	28
Історичні оповідання, описи подорожей і пригод	28
Вірші	28
Граматика	28
Письменні вправи	29
Переписування	29
Писання з пам'яті	29
Диктати	29
Самостійні задачі	29
Поправа задач	31
РАХУНКИ	32
Поглядовість в навчанні рахунків	32
Малий п'ятковий поріг	34
Вправи в обсягу десятки	35
Поширення поняття чисел до 20	35
Додавання з переступленням десятки	36
Віднімання з переступленням десятки	38
Множення в I. класі	39
Поширення поняття чисел до 100	40
Додавання і віднімання в обсягу 100	42
Міри часу й римські цифри	42
Множення в обсягу 100	43
Ділення і міщення в обсягу 100	44
Поширення поняття чисел до 1000	46
Додавання до 1000	49
Віднімання до 1000	49
Множення до 1000	50
Ділення і міщення до 1000	50
Дроби	51
Десяточні числа	53
Додавання і віднімання десятичними числами	54
Множення десятичними числами	55
Ділення десятичними числами	55
Розклад залізничної їзди	56
Геометрія	56
Пряма лінія	56
Скала	58
Обчислення поверхні площ	60
Брили	60
Многокутники і коло	61
Найважливіше зі стереометрії	63
Рахункові задачі	64
НІМЕЦЬКА МОВА	65

	стор.
Користь з науки німецької мови	66
Коли починати науку німецької мови?	67
Як братися до науки німецької мови?	69
Перші лекції науки німецької мови	70
Писання й читання по-німецьки	71
Як збагачувати німецький словник дитини?	73
Чи потрібна граматика?	75
Пісні, забави, інсценізації	76
Образи, грамофони, радіо, кіно	76
Вправи в німецькому писанні	78
ПРИРОДА	81
Яка ціль науки природи в народніх школах?	81
Наука природи в класі і поза класом	82
Прогульки	83
Хід лекції з науки природи	85
Фізика й хемія	86
Тіло людини і засади гігієни	87
ГЕОГРАФІЯ	89
Предмет навчання	89
Навчання географії шляхом обсервації	89
Географічні прогульки	92
Плян і мапа	93
Прибори до навчання географії	94
Голосне і тихе заняття при науці географії	95
Географія рідних земель, сумежних країв і світу	95
ІСТОРІЯ	97
Наука історії в народній школі історичними образами	97
Підготовка до науки історії	97
Навчання історії починати від найближчої околиці	99
Назви й дати в науці історії	100
Як виглядала дана історична доба	100
Наука історії як виховний чинник	101
Образи, деклямації, пісні, лектура і задачі	104
РИСУНКИ	106
Естетичне виховання шляхом обсервації і рисунків	106
Дитяча творчість	107
Як вчити рисунків	107
З пам'яті	108
З фантазії	108
Обсервувати	108
Підготувати до практичного життя	109
Декораційна сторінка	109

	стор.
Кореляція рисунків з іншими предметами	109
СПІВ	111
Значіння пісні	111
Науку співу пристосовувати до голосової скалі дитини	112
Обзнакомлення дітей з нотами	112
Наука співу на голоси	114
Шкільний хор	115
Церковний хор	116
Забави та інсценізації	115
Музика в народній школі	116
ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ	118
Ціль практичних занять у народній школі	118
Культура домашнього життя	119
Городництво, садівництво, годівля та пасічництво	119
Домашнє господарство	121
Ремесло	122
Прогульки	124
РУХАНКА І ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ	126
Значіння руханки	126
Яку молодь беремо до руханки?	126
Де вести науку руханки	127
Предмет лекції руханки	127
Прогульки, змагання і свята молоді	129
КООПЕРАЦІЯ	129
Як унагляднити дітям значіння кооперації?	131
Як повстала кооперація?	132
Засади кооперації	133
Провід кооперації	135
Різні роди сучасної кооперації	136
Відомості про українську кооперацію (Подав інж. Міляннич)	137
Учнівська кооператива в школі	140
Зразки діловодства учнівської кооперативи (Подав інж. Міляннич)	141
Реєстр уділів	141
Зразок фактури разом з калькуляцією	142
Касова книжка	143
Товарова книжка	144
Вкладкова книжечка	145
Конто складача	147
Збірковий листок	148

III. ЧАСТИНА

	стор.
КІНЦЕВІ ЗАВВАГИ	150
Кореляція	150
Учнівська самоуправа	151
Батьківський кружок (комітет)	153
Виділ	153
Допомогова діяльність	154
Доживлювання дітей	154
Імпрези	155
Вакаційні оселі	155
Бурси	155
Традиція українських бурс	155
Бурси для середніх шкіл	156
Бурси для ремісничої молоді	156
Бурси для учнів народніх шкіл	156
Післяслово	158
Зміст	159

4,64 (1987)

6862

76932/5

ПЕДАГОГІЧНО-ОСВІТНЯ БІБЛІОТЕКА Ч. 5.

ІВАН ГЕРАСИМОВИЧ

ПРАЦЯ УЧИТЕЛЯ В ШКОЛІ

КРАКІВ

1940

УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО